

अथ मिश्र-प्रक्रिया ।

पत्नृगतौ । पतति ।

२४६. पतः पुम् डे ।

उमावितौ । अपप्त । सह मर्षणे । सहते । इषुसहेतिवेट् ।

२५०. सहि-वहो ररामस्य ओरामो ढलोपे ।

सोढा सहिता । षड्लृ विशरण-गत्यवसादनेषु । सदेः सोदः,— सोदति निषीदति । शड्लृ शातने । शातनं छेदनम् ।

२५१. शदे रात्मपदं शिवे ।

शदेः शीयः,— शीयते । फण गतौ । फणति । फेणतुः फफणतुः ।

राजू दीसौ । राजति राजते । रेजतुः रराजतुः ।

अमृता०—२४६. पतइति । डेपरे पत्नृ गतावित्यस्मादुत्तरे पुमागमोभवति । अपप्तदिति—लृदित्वाद् डः, अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मितः स्थानमिति परामात् परं पुम् ।

अमृता०—२५०. सहीति । ढलोपे सति सह मर्षणे, वह प्रापणे इत्यनयोः अरामस्य स्थाने ओ राम आदिश्यते । ढस्य हरो ढे, पूर्वस्य त्रिविक्रमश्चेति त्रिविक्रमे प्राप्ते विशेष विधानम् । सोढेतिहस्य ढः, ढस्य हरः, त्रिविक्रमं बाधित्वा ओरामः । सहितेतिइषुसहलुभेत्यादिना वेट्त्वेनह्यत्रेट् पक्षे रूपम् । अरामस्येति किम्—ऊढः । निषीदतीति-उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचिदिति षत्वम् ।

अमृता०—२५१. शदेरिति । शिवे प्रत्यये शड्लृ धातोरात्मपदं भवति । शिवइति कि—अशदत् शशाद शत्स्यति । फेणतुरिति जृभ्रम त्रसफणादीनामित्यादिना

अथ मिश्रप्रक्रियेति । अतःपरं परपद्यात्मपद्युभयपदीनां प्रक्रियेत्यर्थः । पत्नृ गताविति, एष परपदी ।

बाल०—पत । डे परे पत उत्तरे पुम् भवति । अपप्तदिति लृदित्त्वान् डः । सह मर्षण इति, एष आत्मपदी ॥२४६॥

बाल०—सहि । ढलोपे सति सह मर्षणे, वह प्रापणे इत्येतयोररामस्य स्थाने ओरामो भवति । ढलोप इत्यत्र ढहर इति वा पाठः । सोढेति 'हस्य ढः' 'हरिषोपात्तथोर्घो धावर्जमि'त्यनेन तस्य धः, 'षात् परस्ये'त्यादिना धस्य ढः 'ढस्य हरो ढ' इति ढस्य हरः परत्वात्त्रिविक्रमं बाधित्वा ओरामः । षड्लृ विशरणे इति विशरणं छेदनम् एष परपदी । निषीदतीति उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचिदित्यनेन षत्वम्, शड्लृ शातनम् इत्येष परपदी ॥२५०॥

दु भ्र जृ दीप्तौ । भ्राजते । भ्रजे वभ्राजे ।

खनु अवदारणे । खनति खनते ।

२५२. जन-खन-सनामारामो वा कंसारि-ये ।

२५३. वैष्णवाद्योः कंसारिसनोर्नित्यम् ।

खायते खन्यते । चखान चखनतुः । खायात् खन्यात् ।

गुहू सम्वरणे । ऊराम इत् ।

२५४. गोहओऊः सर्वेश्वरे ।

गूहति गूहते । अगूहीत अधुक्षत् अगूहिष्ठ ।

विभाषया एत्वं नरादर्शनञ्च । फणादयः सप्त यथा—फणतिःराजति श्रैव भ्राजति भ्रांसतिस्तथा । भ्लासतिः स्यमति श्रैव स्वनतिश्च फणादयः ॥ इति ।

अमृता०—२५२. जनेति । कंसारि ये परे अनादि त्रयाणांमन्यवर्ण आरामः स्यात् । जनीति सामान्यतो ग्रहणाद् ह्लादे दिवादेश्च द्वयोरेव ग्रहणं ज्ञेयम् । षणु दाने ।

अमृता०—२५३. वैष्णवाद्योरिति । वैष्णवआदिर्यस्य स वैष्णवादिः । तादृशो यः कंसारि प्रत्ययः, तथाभूतएव यश्च सन् प्रत्ययस्तयोः परयो र्जनादीनामारामो नित्यं भवति । पूर्वं सूत्रोक्त विकल्पानुवृत्ते निरासार्थं नित्यपदम् जातः खातः सातः । असात सिषासति । जन-खनो नित्यमिदत्वात् सनि वैष्णवपरत्वासम्भवेन वैष्णवादि कंसारि प्रत्ययएव तयोरा रामो ज्ञेयः वैष्णवाद्योरिति किम्—चखनतुः, जिजनिषति, चिखनिषति ।

अमृता०—२५४. गोह इति । सर्वेश्वर प्रत्यये परे गोह ओरामस्य स्थाने ऊरामः स्यात् । गोह इति जात गोविन्दस्य निर्देशेन गुणहेतौ सर्वेश्वरादौ प्रत्यये पर एव गुहधातो-र्लघूद्धवस्ल गोविन्दापवाद ऊरामो विधीयते । तेनजुगुहृतुरित्यादौ न । सर्वेश्वर इति किम्—अधुक्षत् । अगूहीदिति—ऊदित्वेन वेद्, तत् इट् पक्षे रूपम् । अधुक्षदिति—अनिट् पक्षे, ईशोद्धवादिति सक्, जवर्जहरि गदादेरिति घत्वम् ।

बाल०—शदे । शिवे विषये शदेरुत्तरे आत्मपदं भवति । परपदित्वादप्राप्ते विधानं शिव इति किं ? शत्स्यति । फण गताविति एष परपदी । फेणुतुरिति जृ-भ्रम-त्रस-फणादीनां हिंसार्थं राधश्च वेत्यनेन एत्वं नरादर्शनञ्च राजृ दीप्ताविति, एष उभयपदी । राजत इति उभयपदिभ्यः कर्तृगामि क्रियाफले आत्मपदं वक्ष्यते । दु भ्राज दीप्ताविति एष आत्मपदी ॥२५१॥

बाल०—जन । जन जनने ह्लादिः, जनी प्रादुर्भावे दिवादिर्द्वयोरेव ग्रहणं, खनु अवदारणे, षनु दाने इत्येतेषामन्तः कंसारि-ये परे आरामो वा भवति ॥२५२॥

बाल०—वैष्ण । वैष्णवाद्योः कंसारि-सनोः परयोर्जन-खन-सनामन्त आरामो नित्यं भवति । उदाहरणानि वक्ष्यन्ते । चखनतुरिति 'गम-हन-जन-खने'त्यादिना उद्धवा-दर्शनम् ॥२५३॥

२५५. दुह लिह दिह गुहेभ्यः सको हरो वा दन्त्याद्यात्मपदे ।

अगूढ अघुक्षत । सकोऽन्तहरः सर्वेश्वरे । अघुक्षाताम् अघुक्षत । अगूढाः
अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूढ्वम् अघुक्षध्वम्; अघुक्षि । प्रत्ययवरात्मस्य
दन्त्यौष्ठत्वात्—अगूढ्वहि अघुक्षावहि । जुगूह जुगुहतुः । गोढा ।
हृज् हरणे । हरति हरते । अहर्षोत् । ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेत्यादिना
कपिलत्वम्—अहृत अहृषाताम् ।

२५६. हस्य जो नरस्य ।

जहार । ऋरामात् नित्यं नेट्—जहर्थ ।

भज सेवायाम् । भजति भजते । वभाज भेजतुः भेजुः भेजिथ वभक्थ ।

श्रिज् सेवायाम् । णिश्रीत्यङ्—अशिश्नियत् । रज्ज रागे । रजति रज्यते ।

यज देवपूजा सङ्गतिकरण दानेषु । यजति यजते ।

२५७. वचि स्वपि यजादीनां संकर्षणः कपिले ।

अमृता०—२५५. दुहेति । दुह प्रयूरणे, लिह आस्वादाने, मिह उपचये, गूह सम्बरणे
इत्येतेभ्य उत्तरस्य सको हरो वा स्यादात्मपदे दन्त्यादिवर्णे परे । अगूढेति—जको हरे सति
हस्य ङः, तस्पधः, धस्य ङः, ङस्य हरः, त्रिविक्रमश्च । अत्र हरत्वात् सकः स्थानिवत्त्वेन
कंसारित्वमिति त्रिविक्रमात् प्रागपि न गोविन्द प्राप्तिः । अघुक्षतेति—अरामान्यवर्णादि-
स्यादिना प्रत्यय नरामहरः । अघूढ्वमिति—सको हरपक्षे, ङस्य हरे पूर्वस्य त्रिविक्रमः ।
अहृतेति—वामनात् परस्य से ह्रः ।

अमृता०—२५६. हस्येति । नरभूतस्य हरामस्य स्थाने जराम आदिश्यते ।
अशिश्नियदिति—अङि द्विवचनं, धातोश्चतुः सनस्येति इय् ।

अमृता०—२५७. वचीति । वच परिभाषणे इत्यस्य, व्रुवोर्वचिरित्यादेशस्य च,
त्रिष्वप् शये इत्यस्य तथा यजादीनाञ्च सङ्कर्षणो भवति कपिल प्रत्यये परे । ननु भूतेश्वरे

बाल०—गोह । सर्वेश्वरे परे गोह ओरामस्य स्थाने ऊरामो भवति । अगूहीदिति
। इट् पक्षे सर्वेश्वर इति किम् ? गोढा इङ्भावपक्षे सक् अघुक्षदिति आत्मपदे तु इट् पक्षे
। अगूहिष्ठेति ॥२५४॥

बाल०—दुह । दुह प्रयूरणे, लिह आस्वादाने, दिह उपचये, गूह संवरणे इत्येतेभ्यः
परस्य सको दन्त्याद्यात्मपदे परे हरो वा भवति । अगूढेति सको हरे कृते हस्य ङः, तस्य
धः, धस्य ङः, ङस्य हरः त्रिविक्रमः । अघुक्षतेति 'अरामान्यवर्णादित्यादिना नस्य
हरः ॥२५५॥

बाल०—हस्य । नरस्य हस्य स्थाने जो भवति । रजतीति 'दन्श रन्जे'त्यादिना
नस्य हरः ॥२५६॥

यजो वयो वहश्चैव वेज् व्येजौ ह्वयति स्तथा ।
वद्वसौ श्वयतिश्चैव नवैतेस्यु र्यजादयः ॥
इज्यते । नित्यत्वात् सङ्कर्षणे सति-ऐज्यत । छशोराजिति षत्वं—
अयाक्षीत् अयाष्टाम् ।

२५८. वच्यादीनां ग्रहादीनाञ्च नरस्य संकर्षणोऽधोक्षजे ।

ग्रहादयो वक्ष्यन्ते । इयाज ईजतुः ईजुः, इयजिथ इयष्ट । इज्यात् । डुवप्
वीजतन्तुसन्ताने । डुरित् । वपति वपते । उज्यते । वह् प्रापणे । वहति
वहते । उह्यते । अवाक्षीत् । विशेषत्वादोरामो वृष्णीन्द्रं वाधते—
अवोढाम् अवोढ । उवाह ऊहतुः । वेज् तन्तुसन्ताने । वयति वयते ।
ऊयते ।

यजतेः प्रथमं धातोः पूर्वमत् कार्यमुत सङ्कर्षण इत्याशङ्क्यामाह—नित्यत्वादिति ।
अदागमे वृतेवा नकृते वा सङ्कर्षणोभवत्येव, अत एतस्य नित्यता । तस्माददागमात् प्रागेव
सङ्कर्षणः प्रवृत्तः, ततोऽत् प्रसङ्गमात्रे वृष्णीन्द्रे ऐज्यत ।

अमृता०—२५८. वच्यादीनामिति । अधोक्षजे परे वचि स्वपि यजादीनां ग्रहादीञ्च
धातूनां नरस्य सङ्कर्षणो भवति । अकपिल प्रत्यये हि नरस्य संकर्षणविधिरयम् । कपिले
तु नारायणस्य सङ्कर्षणे सति स्थानिवत्त्वेन सङ्कर्षणस्यैव द्विवचनम् सिध्येत्, यथा ईयतु-
रित्यादौ । इयष्टेति—सहजारामवतश्च तादृशादिति विकल्पितेदत्त्वादनिट् पक्षे षात्परस्ये-
त्यादिना थस्य ठवम् । विशेषत्वादिति—विष्णुजनान्तानामिति वृष्णीन्द्रविधानस्य दशावतार
सामान्य विषयत्वात् सामान्यत्वम्; सहि-वहो रित्योरामविधानस्य अराममात्र विषय त्वेन
विशेषत्वं ज्ञेयम् । अत उत्सर्गापवादयोरपवादस्य बलवत्त्वादोरामएव स्यान्नतु वृष्णीन्द्रः ।
ऊयत इति सङ्कर्षणे कृते वामनस्येति त्रिविक्रमः ।

बाल०—वचि । वच परिभाषण इत्यस्य ब्रूत्रादेश वचेश्च त्रिष्वप शय इत्यस्य च
यजादीनाञ्च कपिले परे सङ्कर्षणो भवति । यजादीनाह—यज इति । यज धातोरर्थ
उक्त एव अष्टानामर्था निकट एव वक्ष्यन्ते । वद्-वसावित्यत्र वस्वदाविति ज्ञेयं, वस
धातोरनन्तरं वदधातोर्वक्ष्यमाणत्वात् अन्यत्र क्रमभङ्गाभावाच्च । नित्यत्वादिति । अदागमे
कृतेऽकृते अपि सङ्कर्षणो भवतीति सङ्कर्षणस्य नित्यत्वं, तस्मात् अदागमात् पूर्वमेव
सङ्कर्षणे कृते अत्प्रसङ्गमात्रे वृष्णीन्द्रः ऐज्यतेति । अयाजीदिति 'षढो कःस' इति पस्य
कत्वम् । अयाष्टामिति 'वामने'त्यादिना सेहंरः ॥२५॥

बाल०—वच्या । अधोक्षजे परे वचि-स्वपि-यजादीनां ग्रहादीनाञ्च नरस्य सङ्कर्षणो
भवति । ईजतुरिति नरस्य सङ्कर्षणे कृते 'असंयोगादलिदधोक्षजः कपिल' इति कपिलत्वात्
वचिस्वत्यादिना सङ्कर्षणः । इयष्टेति 'षात् परस्य' इत्यादिना थस्य ठवम् । ननु अवोढा-
मित्यत्र ओरामविधानात् पूर्वं 'विष्णुजनान्तानानामनिटामि'त्यादिना वृष्णीन्द्रः कस्मान्न

२५६. वेत्रो न सङ्कर्षणोऽधोक्षजे ।

ववो ववतुः ।

२६०. वेत्रो वयि वाधोक्षजे ।

ग्रहादित्वात्तरस्य सङ्कर्षणः—उवाय ।

२६१. ग्रहि ज्या वयि व्यधि वशि व्यचि ब्रश्चि प्रच्छि भ्रसृजीनां
सङ्कर्षणः कंसारौ ।

वयि ग्रहणं वेत्रोनेति निषेधात्ययतार्थम् ।

२६२. वयो यस्य वोवा कपिले ।

ऊयतुः ऊवतुः उवयिथ । व्येज् सम्वरणे ।

अमृता०—२५६. वेत्र इति । अधोक्षजे परे वेत्रः सङ्कर्षणो न स्यात् । वचि स्वपि यजादीना मित्यनेन प्राप्ते सङ्कर्षणेऽत्र निषेधः । ववाविति—चतुर्व्यूहान्तानामित्यारामान्त-पाठात् णल औः । ववतुरिति—अरामहरः कंसारि सर्वेश्वरे त्यादिना अरामहरः; नेह नरस्य नारायणस्य वासङ्कर्षणः ।

अमृता०—२६०. वेत्रो वयिति । अधोक्षजे वेत्रः स्थाने वयि इत्येवमादेशो वा स्यात् । इरामइत् ।

अमृता०—२६१. ग्रहि ज्येति । ग्रह उपादाने, ज्या वयो हानौ, वयि, व्यध ताडने, वश कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओ व्रश्चू छेदने, प्रच्छजीप् सायां, भ्रसृज पाके इत्येतेषां सङ्कर्षणो भवति कंसारि प्रत्यये परे । वयि ग्रहणमिति—एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायेन वेत्रो य आदेशो वयि स्तस्यापि निषेधे प्रसक्ते तस्य अत्ययार्थं ग्रहादिषु वयग्रहणामित्यर्थः ।

अमृता०—२६२. वय इति । कपिल प्रत्यये परे आदिष्टस्य वयो यरामस्य स्थाने वरामो वा भवति । उवयियेति वयादेश पक्षे थलि नित्यमिट् ।

स्यादितिचेत्तत्राह—विशेषत्वादिति । अत्रोढामिति 'सहिवहोरारामस्य ओरामो ढलोप' इत्यनेन ओरामः । उयत इति सङ्कर्षणे कृते 'बामनस्य त्रिविक्रम इत्यादिना त्रिविक्रमः ॥२५८

बाल०—वेत्रो । अधोक्षजे परे वेत्रः सङ्कर्षणो न भवति । ववाविति आरामान्त-पाठः 'आरामाणल औ', नात्र नपस्य सङ्कर्षणः । ववतुरिति आरामहरः कंसारौ'त्यादिना आरामहरः । नात्र नरस्य धातोश्च सङ्कर्षणः ॥२५६॥

बाल०—वेत्रो । अधोक्षजे परे वेत्रः स्थाने वयिर्वा भवति । इराम इत् । ग्रहादि-त्वादिति वयेरेति शेषः ॥२६०॥

बाल०—ग्रहि । ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ इत्येतयोर्व्येश्च, व्यध ताडने, वश कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओ व्रश्चू छेदने, प्रच्छ जीप्सायाम्, भ्रसृज पाके इत्येतेषां च कंसारौ परे सङ्कर्षणो भवति ।

वयीति । व्ययि ग्रहणं वेत्रो न सङ्कर्षणोऽधोक्षज इत्यनेन विहितस्य निषेधस्य अत्ययार्थम् । अत्ययः खण्डनम् ॥२६१॥

२६३, व्येजो नात्वमधोक्षजे ।

वृष्णीन्द्रः—विद्याय । विव्यतुः । नारायणस्य सङ्कर्षण—नित्यत्व-निषेधाद्
विव्ययतु रिति कालापाः ।*

थलि अत्यन्ति वृ-व्येजभ्यो नित्यमिट्—विव्ययिथ । वीयात् । ह्वेञ्
स्पर्द्धायाम् । ह्वयति ह्वयते । ह्वयते ।

२६४, लिपि-सिचि-ह्वो डो भूतेशे कर्तरि ।

अमृता०—२६३. व्येज इति । अधोक्षजेपरे व्येज आरामान्तपाठो न स्यात् । चतु-
र्व्यूहान्तानामित्यादिना प्राप्तस्यात्वस्य प्रतिषेधोऽयम् । वृष्णीन्द्र इति—अन्तस्य वृष्णीन्द्रो
नृसिंह इत्यनेन एरामस्य ऐरामरूपः वृष्णीन्द्र इत्यर्थः । विव्यायेति—नरविष्णुजनानामादिः
शिष्यत इत्येतं वाधित्वा नरस्य सङ्कर्षण इराम एव भवति परत्वात् । विव्यतुरित्यादौ
नरस्य सङ्कर्षणे कृते धातोः सङ्कर्षणः, ततः असंयोग पूर्वस्येत्यादिना यरामः । इह पुनस्तु
नरस्य नारायणस्य न सङ्कर्षणः । व्यथो नरस्येत्यादौ पुन न सङ्कर्षण इति निषेधोऽन्येषाम-
प्युपलक्षणं ज्ञेयम् । नारायण स्येति—नित्यत्वनिषेध इह नित्यत्व-व्यभिचारः । यथा हि—
“न व्ययते परोक्षा ग्रहणं ज्ञापयति—कलापसूत्रस्य पञ्जी टीका—परोक्षा ग्रहणं ज्ञापयति—
सम्प्रसारण विधि—रनित्य इति । तेनागुणोऽप्याकार प्रतिषेधे च संविव्यतुः संविव्ययु
रिति सिद्धम् । तथा च भट्टी—“त्वक्त्रैः संविव्ययु देहान् (संविव्यु रङ्गानि) वाहनानधि-
शिष्यिरे” इति । वीयादिति सङ्कर्षणे कृते त्रिविक्रमः ।

अमृता०—२६४. लिपीति । लिपि उपदेहे, पिच क्षरणे, ह्वेञ् स्पर्द्धायामित्ये-
तेभ्य उत्तरे ङइत्यागमः स्यात् भूतेशे कर्तरि । कर्तरीत्युभयपदे प्राप्त्यर्थम् ।

बाल०—वयो । कपिले परे वयो यस्य स्थाने वो वा भवति । उवयिथेति वय्यादेश
पक्षे थलि नित्यमिट् । आदेशाभाव पक्षे तु वेट् ॥२६२॥

बाल०—व्येजो । अधोक्षजे परे व्येज आरामान्तपाठो न भवति । वृष्णीन्द्र इति
‘अन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंह’ इत्यनेन एरामस्य ऐरामः । विव्यायेति नरस्य सङ्कर्षणः ।
विव्यतुरिति नरस्य सङ्कर्षणे कृते धातोः सङ्कर्षणः ‘असंयोग पूर्वस्येत्यादिना यः । ननु
विव्याय विव्यतुरित्यत्र नर-नारायणवरामयोः पुनः संकर्षणं कस्मान्न स्यादिति चेत्तदेवं
वाच्यं व्यथो नरस्य संकर्षणमित्यत्र पुनर्न संकर्षणमिति यन्निषेधनं तत्तत्पलक्षणमेवान्येषां
ज्ञापकत्वादुपलक्षणविधेः प्रकृतसिद्धोपयोगित्वात्तदप्यस्मिन् प्रयोक्तव्यमिति । किंवा प्रकृता-
श्रितत्वं प्रकृतावपीत्यनेन पूर्वस्यान्तरङ्गत्वं तेन नर-नारायणवरामयोः पुनः संकर्षणविधौ
सति ‘क्वचिदन्तरङ्गकार्यं क्रियमाणे तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं स्यादित्यनेन यरामस्या-
सिद्धत्वात् सपरसर्वेश्वर-ररामस्यभावस्तस्मात् पुनः संकर्षणसम्भावनेव न स्यादिति न
क्वचिद्विरुद्धं स्यादिति ज्ञेयम् । वीयादिति संकर्षणे कृते त्रिविक्रमः ॥२६३॥

* सङ्कर्षण-नित्यत्व-निषेधादित्यत्र क्वचित् नित्यत्वं पदं लिपिकार प्रमादात् षतितं मन्ये,
आकर कलापे तादृशपाठाभावात् ।

२६५, आत्मपदे तु वा ।

आरामहरः—अह्वत् अह्वत अह्वास्त ।

२६६, ह्वो नरनारायणयोः सङ्कर्षणो नामधातुं विना ।

जुहाव । वस निवासे । वसति ।

२६७, वसि-घस्योः षः ।

उष्यते ।

२६८, सस्य तः सरामादि रामधातुके ।

अवात्सीत् अवात्ताम् अवात्सुः । उवास ऊषतुः उवस्थ उवसिथ । वद
व्यक्तायां वाचि । अवादीत् । दुओश्चि गति वृद्धयोः । दुओ इतौ ।
इवयति इवयते शूयते ।

अमृता०—२६५. आत्मपदं इति । भूतेशे आत्मपदे तु लिप्यादिभ्यो विभाषया डः
स्यात् । कर्त्तरीत्यनुवृत्तिं न हि कर्मणि डो भवेदिति बोध्यम् ।

अमृता०—२६६. ह्व इति । नामधातुं विना ह्वेत् धातो नर नारायणयोः सङ्कर्षणः
स्यात् । अत्र नर-नारायण शब्दयोः सामर्थ्यात् परनिमित्तमधोक्षजादिकमाक्षिप्यते । तेन च
कपिला कपिल विचारोऽपि निरस्तः; अधोक्षजमात्रे इत्यर्थः । नरेति किम्—जह्व इत्येव-
मनिष्टरूपं मा भूत् । थलि जुहविथ जुहोथ ।

अमृता०—२६७. वसीति । पूर्वोक्तदीश्वरादिनिमित्तात् परयो वसिघस्यो र्दन्त्यस्य
मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । पर निमित्तान्तु नापेक्षते षत्वविधिः । अनयोर्धातु त्वेन प्रत्यय-विरि-
ञ्चित्वाभावादप्राप्ते षत्वे विधानं मेतज्ज्ञेयम् । घसीति घस्लृ अदने, अदेः घसादेशसः, द्वयो
रेव ग्रहणम् । घसः षत्वं यथा जक्षतुः । ईश्वरादि निमित्तादेव, अन्यथा वसति जघास ।

अमृता०—२६८. सस्येति । सरामादि रामधातुके परे सरामस्य तरामादेशः
स्यात् । सरामादीति किम्—उवस्थ । रामधातुक इति किम्—वस आच्छादनेः वस्ते ।
अवादीदिति—वद व्रजयोरिति वृष्णीन्द्रः । थलि-उवदिथ ।

बाल०—लिपि । लिप उपदेहे, षिच क्षरणे, ह्वेत् स्पर्द्धयाम् इत्येतेभ्य उत्तरे कर्त्तरि
वाच्ये भूतेशे परे डो भवति ॥२६४॥

बाल०—आत्मा । आत्मपदे तु डो वा भवति ॥२६५॥

बाल०—ह्वो नरः । नामधातुं विना ह्वो नर-नारायणयोः संकर्षणो भवति ।
जुहावेति 'हस्य जो नरस्ये'ति हस्य जत्वम् । प्रत्युदाहरणं वक्ष्यते ॥२६६॥

बाल०—वसि । वसि घस्योरन्तः षो भवति । घसीति घस्लृ अदन इत्यस्य घसा-
देशस्य च ग्रहणम् ॥२६७॥

बाल०—सस्य । सरामादि-रामधातुके परे सस्य स्थाने तो भवति । सराम-

२६६, जृ-स्तन्भु झुचु म्लुचु शुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु श्विभ्यो डो वा भूतेशपरपदे ।

ग्लुचेनैव सिद्धौ ग्लुञ्चेः पृथगुपादानान्नलोपामावः । तेन अग्लुञ्चत् ।
२७०, श्वयते रिरामहरो डे ।

अश्वत् । पक्षे सिः । यमहान्तेति न वृष्णीन्द्रः—अश्वयीत् । पक्षे अङ्—
अशिश्वयत् ।

२७१, श्वेः संकर्षणो वा यङ्धोक्षजयोः ।

२७२, सन्नङ् परे णौ च ।

अमृता०—२६६. जृ स्तन्भवति । जृष् वयोहानौ, स्तन्भु सौत्रः, झुचु प्रभृतयो गत्यर्था स्तथा टुओश्चि गतिवृद्धयो रित्येतेभ्य उत्तरे डो वास्ताद् भूतेशे परपदे । ग्लुचुनैव सिद्धाविति—ग्लुचुधातो र्यथा अग्लुचत् अग्लोचीदिति पद द्वयं सिध्यति तथैव ग्लुञ्चु धातोश्च अनिरामेतामित्यादिनानुनासिकलोपेन सिध्येत्, यथापि सूत्रे यद् ग्लुञ्चुधातोः पृथग् ग्रहणं कृतं तेनेदं ज्ञापयति—तस्य नलोपो न भवतीति मावः ।

अमृता०—२७०. श्वयतेरिति । डे परे श्वयते रिरामहरो भवति । पक्षे अङिति—
धेट् श्विभ्यामङ् वा भूतेश कर्त्तरीत्यनेन विभाषाविधानात् ।

अमृता०—२८१. श्वेरिति । यङि अधोक्षजे च परे श्वेः सङ्कर्षणो वा स्यात् । यङि अप्राप्ते, अधोक्षजे तु यजादित्वान्नित्यं प्राप्ते विकल्पो विहितः ।

अमृता०—२७२. सन्नङीति । सन् च अङ् च सन्नङौ, तौ परौ यस्मात् तादृशे णौ च परे (सन्परे णौ, अङ्परे णौ चेत्यर्थः) श्वेः सङ्कर्षणो वा भवति । ननु शुशावेत्यत्र सङ्कर्षणविधे नित्यत्वात् प्रथममेव वृष्णीन्द्रो वाधितस्तेन, ततः सङ्कर्षणे कृते पश्चात् सकृदपि विप्रतिषेधेनेत्यादि न्यायेन पुनस्तद् वृष्णीन्द्रस्य प्रवृत्तिर्नाहतीति शङ्कायां समाधत्ते—मातृवत् परिभाषेति । परिभाषा त्वभीष्टं न वाधते, अतोभवत्येवात्र वृष्णीन्द्र इति भावः । ननु च शिश्वायेत्यादौ विशेष सूत्रेण श्वि धातोः सङ्कर्षणो विभाषितः, किन्तु वच्यादीनां ग्रहादीनाञ्च नरस्य सङ्कर्षण इत्यनेन नरस्य सङ्कर्षणो युज्यत एवेति चेन्न ।

रामधातुक इति वा पाठः । अवादीदिति 'वदव्रजयोः वृष्णीन्द्रः सौ परपदे' इत्यनेन वृष्णीन्द्रः ॥२६८॥

बाल०—जृ स्तन्भु । जृष् वयोहानौ, स्तन्भु सौत्रधातुः, झुचु, ग्लुचु, ग्लुञ्चु गतौ, टु ओश्चि गतिवृद्धयोः इत्येतेभ्यः उत्तरे भूतेशपरपदे डो वा भवति । ग्लुचुनैव सिद्धाविति अत्र ग्लुचुस्तेयकरण इत्यस्य ग्रहणे कृते ग्लुञ्चेः पृथगुपादानं सार्थकं भवति, किन्त्वत्र ग्लुचु गत्यर्थ एव गृह्यते, न तु स्तेयकरणार्थः तथापि पृथगुपादानान्नलोपामावः ॥२६६॥

बाल०—श्वय । डे परे श्वयतेरिरामो हरो भवति । पक्षे अङिति धेट् श्विभ्यामङ् वा भूतेशे कर्त्तरीत्यनेनेति शेषः ॥२७०॥

बाल०—श्वे यङि अधोक्षजे च परे श्वेः संकर्षणो वा भवति ॥२७१॥

अत्र सकृद्गतन्यायो न बाधकः । मातृवत् परिभाषेति नेष्टं हि विरुध्यते । ततो यावत् सम्भव स्तावद्विधि रिति न्यायेन वृष्णीन्द्रः । ततो द्विवचनं—शुशाव-शुशुवतुः शुशविथ । शिश्वाय शिश्वयतुः शिश्वयिथ ।

॥ इति मिश्र-प्रक्रिया ॥

॥*॥ भुवादिगणः समाप्तः ॥*॥

सूत्रे खलु ज्ञापितञ्चैतत्—यदा धातोः सङ्कर्षणो भवति तदैव नरस्य स इष्टः यतो वचि स्वपि यजादीनामित्यादिना तथा ग्रहि ज्येत्यादिना च येषां धातूनां सङ्कर्षणो विहितः, तेषामेव नरस्य स विहितो वच्यादीनां ग्रहादीनाञ्चेत्यादौ सूत्रे । तस्मादसति संकर्षणे धातोः (नारायणस्य) नैव भवति स नरस्येति विवेकान्निरवकाश स्तत् प्रसङ्गस्य ।

इति श्रीहरिनामामृते आख्यात प्रकरणे—

अमृतास्वादिनी टीकायां व्याख्यातो

भुवामिगणः ।

बाल०—सन्नड । सन् च अङ् च सन्नडौ तौ परौ यस्मात् तादृशेणौ च परे श्वेः संकर्षणो वा भवति । सन्पर-णौ अङ्पर-णौ चेत्यर्थः, ननु शुशावेत्यत्र संकर्षणस्य नित्यत्वात् प्रथमतो बाधितो वृष्णीन्द्रः । संकर्षणे कृते सकृद्गतन्यायात् पश्चादपि न भवत्विति चेत्तत्राह—अत्रेति सकृद्गतमेवेति न्यायः हि यतः इष्टं विरुद्धयते, अतो मातृसदृशपरिभाषेति नेष्टम्, अत्र यावदित्यादि न्यायाङ्गीकारः प्रयोजनाधिक्यशून्य इति ज्ञेयम् ॥२७२॥

॥ इति मिश्रप्रक्रिया ॥

* भुवादिगणः समाप्तः *

अथ अदादिः ।

अद भक्षणे ।

२७३. अदादेः शपो महाहरः ।

अत्ति अत्तः अदन्ति । अद्यते । अद्यात् । अत्तु ।

२७४. हु-वैष्णवाभ्यां हे-धिः ।

अद्धि ।

२७५. अदेरट् भूतेश्वर दि-स्योः ।

२७६. रुदादे रीट् च ।

आदत् आदः ।

अमृता०—२७३. अदादेरिति । अदादिगणपठितात् धातोः शपो महाहरो भवति । अत्तीति यादवमात्रे हरि कमलम् ।

अमृता०—२७४. हु-वैष्णवाभ्यामिति । हु वल्लौ दाने इत्यस्मात् तथा वैष्णवाच्चोत्तरे हि प्रत्ययस्य स्थाने धिरित्यादेशः । वैष्णवादिति किम्—प्रीणीहि रुदिहि । अद्धीत्यत्र हि स्थाने ध्यादेशे सत्यपि आशिषि ताव्दादेशस्य तु न बाधः, तुह्यो स्तावुडति सूत्रे सर्वत्र पदस्य ग्रहणसामर्थ्यात् ।

अमृता०—२७५. अदेरिति । भूतेश्वर दिप्सिपोः परयोः अद धातोर्त्तरे अडागमो-भवति । टइत् । दिस्योरिति दिप् सिपो रेकदेशेन निर्देशः कृतः ।

अमृता०—२७६. रुदादेरिति । भूतेश्वर दिस्योः परयोः रुदादेर्धातोर्त्तरेरीट् स्यात्, चकारादट् च । रुदादिर्गणो दश्यते । रुदादिभ्य इट् कृष्णधातुके इत्यस्यापवादक एषः । इह टित्करणेन अट ईटश्च प्रत्ययसम्बन्धानेऽपि पृथुत्वं स्वीकृतमिति न गोविन्द बाधः—अरोदित्यादिषु ।

॥ अथ अदादिः ॥

बाल०—अदादेः । अदादिगणपठितस्य धातोः शपो महाहरो भवति । अत्तीति 'यादवमात्रे हरिकमलमिति' दस्य तत्त्वम् ॥२७३॥

बाल०—हु-वै । हु वल्लौ दाने इत्येतस्मात् वैष्णवाच्चोत्तरस्य हेंः स्थाने धिर्भवति ॥

बाल०—अदेः । भूतेश्वरदिस्योः परयोः अदेर्त्तरे अड् भवति । ट इत् । दिस्योरिति दिप्सिपोरेकदेशनिर्देशः ॥२७५॥

बाल०—रुदा । भूतेश्वरदिस्योः परयोः रुदादेर्त्तरे अट् ईट् च भवति । रुदादि-र्वक्ष्यते । ननु अदेरडित्यादौ अ-ई न कृत्वा अडीडिति किमर्थं कृतमिति केत् केनाप्युच्यते ? तत्रोच्यते,—अदितोः केवलागमत्वेन पष्ठीनिर्देशात् केवलप्रकृतिसम्बन्धित्वभावेन वा

२७७. अदो घस्लृ भूतेश-सनो रधोक्षजे तु वा ।

लृराम इत् । पुषादीति डः—अघसत् । अघासि अघत्साताम् । जघास जक्षतुः जघसिथ । विकल्पनमिदं ज्ञापकम् । ततः सहजानिद् घस्लृ प्रयोगो नसार्वत्रिक इति जघस्थेति न भवेदेव । पक्षे आद आदतुः । अत्यर्त्ति-वृ-व्येजभ्यो नित्यमिद् थलि, आदिथ । प्सा भक्षणे । प्साति । आरामादन उस् भूतेश्वरस्य तु वा—अप्सुः अप्सान् । आरामाणल ओः पप्सो । प्सायात् प्सेयात् । दश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि उष्टुः उशन्ति वक्षि । उश्यते । वष्टु । षस्य ड उड्ढि ।

अमृता—२७७. अद इति । भूतेशे सनि च परे अद धातो घस्लृ आदेशः स्यात्, अधो क्षजे परे तु स विभाषया भवति । अघत्सामितिसस्य तः सरामातादिरामधातुक इति सस्य तः । जक्षतुरिति—गमहनेत्यादिना उद्धवादशनं, स्थानिवत्त्वेन घस्य द्विवचने हरिगदा चवर्गश्च, नारायणस्य यादवमात्रे इति हरिकमलं, वसि घस्योरिति षत्वम् ।

ननु सहजानिद् गणे घस्लृ धातुः रठित एव, तस्यापि जघसेत्यादिकं रूपं सिध्यत्येवेति किमनेन विधानेन ? तत्राचष्टे—विकल्पनमिति । अयं भावः—सहजानिद् घस्लृधातोः प्रयोगः सर्वत्र न भवति, ततः सहरामवतश्च तादृशादिति थलि विकल्पितेऽपि तस्य सुतरां न भवतीत्येव ज्ञापयति, अत्राधोक्षजे विकल्पादेशः । अन्यथा यदि घस्लृधातोः सर्वत्र प्रयोगः स्यात् ततश्च थलि रूपद्वयं सिद्धं स्यात् तर्ह्यधोक्षजे विभाषया घस्लृ आदेशस्य न किमपि प्रयोजनमासीत् । तस्मादेतदादिष्टस्य सहजानिद्वत्त्वाभावान्नित्यमेवेद् थलि ननु विकल्पेनेत्यर्थः । प्सायादित्यादौ तत्सङ्गादेरात् एराम इत्यादिना एत्वविकल्पः उष्ट इति—अपृथु कृष्णधातुकत्वात् तस् प्रत्ययस्य निर्गुणत्वात् कंसारित्वम्, ततश्च वशो यजादिषु पाठात् सङ्कर्षणः ।

कपिलादिशङ्कया तद्वच्यवधाने दिप्सिपोः परयोः रुदादेर्लघूद्धवस्य गोविन्दो न भवतु, अतो अनिश्रिते सति अडीडिति कृतं, टिदागमस्य प्रसिद्ध-परसम्बन्धत्वेन पृथुत्वात् तद्वच्यवधानेऽपि न रुदादेर्गोविन्दस्य बाध इति ॥२७६॥

बाल०—अदो । भूतेशे सनि च परे अदः स्थाने घस्लृभवति, अधोक्षजे परे तु वा भवति । अघत्सातामिति 'सस्य तः सरामादि-रामधातुके' इति सस्य तः । जक्षतुरिति 'गम-हने'त्यादिना उद्धवादशनं तस्य स्थानिवत्त्वेन घरामस्य द्विवचने कृते हरिघोषस्य हरिगदा, कवर्गनरस्य चवर्गः, यादवमात्रे हरिकमलमिति, घस्य कत्वम्, वसिघस्योः ष इति षत्वं विकल्पनमिति । जघासेत्यादिकं घस्लृधातुनापि सिद्धयतीति अधोक्षजे विकल्प-विधानमप्रयोजनकमेवेत्युद्धृतत्वात् ज्ञापकत्वम्, अतो ज्ञापकात् जघस्थेति न भवेदेवेति अदधातो स्थलि नित्येद्वत्वात् जघसिथ आदिथेति रूपद्वयं भवति । जघस्थेति घस्लृधातुं

२७८. विष्णुजनादिस्योर्हरः ।

अवट् औष्टाम् । वष्टि इच्छान्दस इति भाष्यम् ।

हन हिंसा-गतयोः । हन्ति । हरिवेण्वन्तेत्यादि—हतः ।

गमहनेत्युद्धवादर्शनं, हनो हस्य घो णिन्नयोः—छनन्ति; हंसि हथः हथ ।

हन्मि हन्वः हन्मः ।

२७९. उपेन्द्राद्धन्ते ररामपूर्वस्य नस्य णः ।

२८०. अन्तरस्त्वदेशे ।

ग्रहण्यते अन्तर्हण्यते । नेह—अन्तर्हनो देशः ।

उपेन्द्रादिति किम्—वृत्रहननं छत्रहननम् । प्रक्रिया तु चिन्त्या ।

अमृता०—२७८. विष्णुजनादिति । विष्णुजनादुत्तरयोर्दिस्योर्हरो भवति अवडिति-
छशोरिति षत्वं, षस्य डत्वं हरिकमलञ्च । अत्र सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्त इत्यनेन
दिपो हरे सिद्धेऽपि सिपस्तु हरो न सिध्येत्, रात् सस्यैवेति नियमात्; यथा अजागरित्यादि ।
अतस्तदर्थमेवात्र हरविधानं कृतं दिपोऽप्यानुसङ्गिकतया तद्विधामं ज्ञेयम् । औष्टामिति—
नित्यत्वात् सङ्कर्षणे कृते वृष्णीन्द्रः ।

अमृता०—२७९. उपेन्द्रादिति । उपेन्द्रादुत्तरस्य हनधातोर्नस्य णत्वं स्यात् । कथ-
म्भूतस्य नस्य ? आरामः पूर्वोऽस्तात्तादृशस्येत्यर्थः समानविष्णुपदत्वाभावादप्राप्ते
विधानमेतत् ।

अमृता०—२८०. अन्तर इति । अन्तर् शब्दादुत्तरस्य हन्तेररामपूर्वस्य नस्य णः
स्याद्देशे वाच्ये । अन्तर् शब्दो णत्वविधाविति तस्योपेन्द्रत्वमग्रे व्यक्तीकरिष्यते ।

विना न भवति, तस्य त्वसार्वत्रिकप्रयोगत्वेन तन् न भवत्येव । अत्यर्त्तीति लक्षणैक-
देशोल्लेखः । प्लेयादिति 'सत्सङ्गादेवात् एरामः कपिल-कामपाले वे'त्यनेन आतः एत्वम् ।
उष्ट इति 'अपृथुः कृष्णधातुको निर्गुण' इति निर्गुणत्वात् कंसारित्वं, ततः संकर्षणः । षस्य
ड इति 'षस्य डो विष्णु पदान्ते हरिषोषे चे'ति लक्षणैकदेशोल्लेखः ॥२७७॥

बाल०—विष्णु । विष्णुजनादुत्तरयोर्दिस्योर्हरो भवति । अवडिति हरे कृते शरामस्य
षत्वं, षस्य डत्वं, डस्य टत्वम् । अवडित्यादौ 'सत्सङ्गान्तस्य हरो विष्णुपदान्ते' इत्यने-
नापि हरः सिद्धयति, किन्तु अजागरित्यादौ 'रात् सस्यैव सत्सङ्गान्तहर'विधिरिति
नियमात् हेर्हरो न स्यादिति तदर्थं क्रियमाणमेतदर्थमपि भवतीति न कश्चिद्विरोधः ।
नियमेऽपि सेर्हः सिद्धयत्येव तथापि सेर्हरविधानं किमर्थं कृतमिति न निश्चिन्मः । किन्तु
किञ्चिदुच्यते—'रात् सस्यैवे'ति नियमादन्यस्मात् सेर्हरो न भवत्विति केषाञ्चिन्मन्दमतीनां
शङ्कानिरासार्थं तस्यापि ग्रहणमिति । औष्टामिति नित्यत्वात् संकर्षणे कृते वृष्णीन्द्रः ॥२७८॥

बाल०—उपेन्द्रादुत्तरस्य हन्धातोः आरामः पूर्वो यस्मात् तादृशस्य नस्य स्थाने णो
भवति ॥२७९॥

२८१. उपेन्द्राद्धनो णत्वं वमो वा ।

प्रह्णिम प्रह्णिम प्रह्णवः प्रह्णवः । हन्तु हतात् ।

२८२, हन् हेर्जहि ।

जहि । तातङ् पक्षे तु हतात् । हनानि हनाव हनाम ।

अहन् अहतां अघ्नन् ।

२८३, हनो वधो भूतेश-कामपालयोः ।

२८४, भूतेशात्मपदे तु वा ।

सर्वेश्वरान्तत्वेऽप्येकाच्त्वाभावादिद् । अरामहरः, अन्तहरे नगोविन्द वृष्णीन्द्रौ—अवधीत् । अवधि अधानि । इण् वदिडभाव पक्षे—

अमृता०—१८१. उपेन्द्रादिति सुगमम् ।

अमृता०—२८२. हन् हे रिति । हन् धातो हि प्रत्ययेन समं जहि इत्येवं निपात्यते । जहीति ब्रह्मत्वनिर्देशः सुबोधाय । ननु हनधातोरयं विधि विशेषः, ततश्च विधानसामर्थ्यादिव तातङ् वाध्यत इति शङ्कायामाह—तातङ्पक्षे त्विति । सूत्रे तस्मिन् सर्वत्रपद ग्रहणात् तादृश-शङ्काया नावकाश इत्यर्थः ।

अमृता०—२८३. हन इति । भूतेशे कामपाले च परे हन थातोः स्थाने वध इत्यादेशोभवति । अरामान्तोऽयमादेशः ।

अमृता०—२८४. भूतेशेति । भूतेशात्मपदे तु हनो वधादेशो व स्यात् । सर्वेश्वरान्तत्वेऽपीति—तत्रानिट्कारिकायां खलु धावत इत्यस्य विशेषणतया एकाचः स्वरान्ता इति द्वयोरेवोपन्यासात्, एकस्याभावे तु नानिट् ततइहापि स्वरान्तत्वेऽपि एक स्वरत्वाभावात् नानिट्, अर्थादिडेव । अरामहरो रामधातुक इति शेषः ।

बाल०—अन्तः । अन्तर उत्तरस्य हन्तेररामपूर्वस्य नस्य णो भवति । देशे वाच्ये तु न भवति । अन्तर्हनन इति अन्तर्हननं यत्रेति विग्रहः । वृत्रहननमिति वृत्रस्य हननमिति विग्रहः । वृत्रोऽसुरविशेषः । प्रक्रिया तु चिन्त्येति तस्मात् प्रक्रियायां नैवं मतमिति बोद्धव्यम् । अरामपूर्वस्येति किमु प्रधानति अन्तर्घ्नति ॥२८०॥

बाल०—उपे । वमोः परयौः उपेन्द्रादुत्तरस्य हनो नस्य णत्वं वा भवति ॥२८१॥

बाल०—हन्तेः । स्थाने जहि भवति ॥२८२॥

बाल०—हनो । भूतेशे कामपाले च परे हनः स्थाने वधो भवति ॥२८३॥

बाल०—भूते । भूतेशात्मपदे तु वा भवति । सर्वेश्वरान्तत्वेऽपीति एकचसर्वेश्वरान्तस्यानित्वमुक्तम् । अस्य तु एकाचत्वस्याभावादिद् भवत्येव । अरामहर इति 'अरामहरो रामधातुके' इत्यनेनेति शेषः । अवधीदिति 'विष्णुजनादेर्लघोररामस्य वृष्णीन्द्रः इडादौ सौ वा परपद' इत्यनेन वृष्णीन्द्रः स्यात् । अवधीति 'उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंह' इत्यनेन

२८५, हनः सिः कपिलः ।

अहसाताम् । इण्वदिटि—अघानिषाताम् ।

अत्र हनिणिडादेशा न भवन्तीति काशिकादिमतम् ।

अमृता०—२८५. हन इति हन धातोः परः सिः कपिलो भवति । तेन अहसाता-
मित्तत्र कपिलत्वत् हरिवेण्वन्तेत्यादिना नरामहरः । परपदे तु हन्तेर्वधादेशस्य नित्यत्वात्
कपिलत्वस्य नोपकारित्वमिति खत्वात्मपद विषयक एष विधिः । अपि च इण्वदिट्
पक्षाभावे एवास्य प्रवृत्तिः, तत्र हि कपिलत्वस्यनिष्ठत्वादिति ध्येयम् । वधादेश पक्षे तु—
अवधिषातामित्यादीनां । किञ्च—“आङो यम-हनो” रित्यात्मपदे कर्त्तरि हि-आहत
आहृषातामित्यादीनि रूपाणि भवन्त्येवेति सन्ध्येयम् ।

ये केचिदिण्वदिडाधिकृत प्रत्ययमात्रे (स्यसिकामपालवालकलिषु) वधादेशं संभा-
वयन्ति तेषां मतस्याकिञ्चित्करत्वमभिव्यज्जयति काशिकादिमतेन—इत्येषामादेशा
यथाक्रमं वध गा गाङ् रूपा नभवन्तति काशिका भाषा वृत्तिश्च । तन्मते इण्वदिटोऽङ्गा-
धिकारविहितत्वात् । यथा हि—“स्यसिच् सीयुट् तासिषु भावकर्मणो” रिति सूत्रस्यव्या-
ख्यायाम्—अङ्गाधिकार विहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिडामादेशा न भवन्ति ।
हनिष्यते । घानिष्यते, एष्यते स्मायिष्यते, अध्येष्यते नध्यायिष्यते । हनो वध लिङि लुङ्
च, इणो गा लुङ्, विभाषा लुङ् लृङि रित्येते विधयो न भवन्ति ।” इति काशिका ।

तस्याश्च पञ्जिकानुसारी भावः—इण्वदिति सप्तम्यर्थे वतिः । तेन इणीव यद् दृष्टं
कार्यं प्रकृतेः सम्भवति तदिहातिदिश्यते । तथा सति इणि यथा वृष्णीन्द्र-युक्-घत्व-
त्रिविक्रमा दृष्टा स्तथा इणधिकृत प्रत्ययविशेषे—हनो वधः इणो गा इङि गाङ् चादेशो
दृश्यते । कथं तर्हि इण्वदिटाधि कृत प्रत्यय सामान्ये अर्थात् स्यादिषु पञ्चण्वपि प्रत्ययेषु
नते आदेशाः ? तत्रोक्तम्—अङ्गाधिकारविहितमिति । अङ्गाधिकारात् प्रागेव वधाद्यादेश
विधानान्न तेऽङ्गाधिकारप्रविष्टाः, नत स्तेआदेशा अत्रोक्तकार्यविशेषण्य निमित्त भूत
प्रत्ययेषु न सम्भाव्या इत्येवाशयः । शंकाभासोज्यम्, स च विधानेतप प्रत्ययपरः । तेन
हस्तेः अवधिषाताम् इणिङिश्च अगायिषातामित्यादिषु इण्वदिटि भवन्त्येवादेशा विधानो-
पयोगादित्यर्थः ।

वृष्णीन्द्रः स्यात् । अघानि इति ‘हनो हस्य घो णिन्नयोरि’ हस्य घत्वम्, ‘उद्धवारामस्य
वृष्णीन्द्रो नृं सिंह’ इत्यनेव वृष्णीन्द्रः ॥२८४॥

बाल०—हनः । हन धातोः सिः कपिलो भवति । अहसातामिति कपिलत्वात्
‘हरिवेण्वन्ते’ त्यादिना नरामहरः । सिहित्यत्र वैष्णवादिसिरिति पाठः सभ्यः । अघानिषा-
तामित्यादौ कपिलत्वाभावस्येष्टत्वात् । अत्रेति अत्र वधादेशाभाववदिण्वदिट् पक्षे हनधातो-
णिडादेशा न भवन्तीति काशिकादीनां मतं णिङि सति ये आदेशा भवन्ति, ते णिडादेशा
उच्यन्ते ते त्वत्र चवृष्णीन्द्रतरामाः अतस्तन्मते अहनिषातामिति भवति । अस्माकं मते तु
तरामस्यैवाभावः ॥२८५॥

२८६. नराद्धन्ते हंस्य घः ।

जघान जघन्तु. जघ्नुः जघनिथ जगन्थ । वध्यात् हनिष्यति । यु
मिश्रणामिश्रणयोः ।

२८७, उरामस्य वृष्णीन्द्रः शव्लुकि पृथुविष्णुजने ।

२८८, ऊर्णोते वा ।

२८९, नतु नारायणस्य ।

यौति युतः युवन्ति । यूयते, युयात्, अयावीत् ।

लाक्षणिकत्वान्नारामान्तपाठत्वम् । इण् गतौ । ण इत् ।

एति इतः, एति हुवोरिति यः-यन्ति । ईयते, इयात् ।

अमृता०—२८६. नरादिति । नरादुत्तरस्य हनधातो हंस्य घादेशः स्यात् । पूर्वोक्तेन हनो हस्य घो णिन्नयो रिप्यनेन जघान जघ्नु रित्यादीनां सिद्धतत्वेऽपि सूत्रस्यास्य चरितार्थता जघनथि जङ्घन्यते इत्यादावेव ज्ञेया ।

अमृता०—२८७. उरामस्येति । शपो लुक् यत्र तादृशि पृथु विष्णुजने परे धातो उरामस्य वृष्णीन्द्रो भवति । उरामस्येति किम्-एति । शव्लुकीति किम्-सुनोति । विष्णुजन इतिकिम्-यवानि । पृथुविष्णुजने एव, अन्यथा-युतः । यद्यपि युत इत्यादौ निर्गुणतया कंसारित्वाद् गोविन्द वृष्णीन्द्रनिषेधः सम्भवेत् तथापीह शव्लुकीति विशिष्ट विष्णुजन निमित्तत्वादपवादविधि तया शंकास्यादिति तद्वकाशो निरासितः पृथुपदनिवेशेन ।

अमृता०—२८८. ऊर्णोतेरिति । शव्लुकि पृथुविष्णुजने ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यस्य उरामस्य वृष्णीन्द्रो व भवति । ऊर्णोति ऊर्णोति पृथुविष्णुजन एव, तेन नेह-प्रोर्णवानि ।

अमृता०—२८९. नत्विति । नारायण संज्ञकधातोरवयस्य तुरामस्य वृष्णीन्द्रो न भवति शव्लुकि पृथुविष्णुजने । जुहोति । अयावीदिति-ईशान्तस्येति वृष्णीन्द्रः । नतु वृष्णीन्द्रे कृते चतुर्यूहान्तानामित्यादिना अरामान्तपाठः कथं न स्यात्तत्राह-लाक्षणिक-त्वादिति ।

बाल०—नरादुत्तरस्य हनधातो हंस्य स्थाने घो भवति । जघान जघन्तुरित्यादौ 'हनो हस्य घो णिन्नयोरित्यनेनापि हस्य घत्वं सिद्धयति, किन्तु जघनिथेत्यादौ न भवतीति लक्षणस्याखण्डनीयत्वं सिद्धम् । हनिस्यतीति 'ऋरामहनिभ्यामिट् स्यसि' इति इट् ॥२८६॥

बाल०—उरा । शपो लुकि सति विष्णुजने परे उरामस्य वृष्णीन्द्रो भवति ॥२८७॥

बाल०—ऊर्णो । ऊर्णुञ् आच्छादने इत्यस्योरामस्य शव्लुकि सति विष्णुजने परे वृष्णीन्द्रो वा भवति ॥२८८॥

२६०. इणो गा भूतेशे ।

इणस्थेति सेर्महाहरः—अगात् । वृष्णीन्द्रः, द्विर्वचनम् इयादेशः—इयाय ।
एतीत्यादावेवकारान्न यादेशः । ततो द्विर्वचने इयादेशे च वृते—ईयतुः
ईयुः । इययिथ इयेथ । ईयात् ।

२६१. उपेन्द्रादिणो न त्रिविक्रमो कामपाले ।

अमृता०—२६०. इण इति । भूतेशे परे इण् धातो गदिशोभवति । ततः कर्माण-
अगायि । आदेशस्य सहजसर्वेश्वरान्तत्वादिष्वदिटि—अगायिपातामित्यादि । द्विर्वचनमिति
स्थानिवत्त्वादिरामस्येति शेषः । इयादेशइति—नरेदुतोरियुवावित्यादिना नरस्य एव-
कारान्न यादेशइति—तत्रलक्षणेकृष्णधातुक एवेति निर्देशाद् रामधातुकास्तु व्यावृत्ता इति
तत्र यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । इयादेशे च कृत इति—धातोश्चतुः सनस्येयुवावित्यनेन
नारायणस्य इय्, ततो नरेरामेण सह सन्धिः । इययिथेति—गोविन्दः, एअय्, स्थानि वत्त्वा-
दिरामस्य द्विर्वचने इयादेश- । इयेथेति सहजसर्वेश्वरान्त सहजानिट इति थलि वेट् ।

अमृता०—२६१. उपेन्द्रादिति । कामपाले परे उपेन्द्रादुत्तरस्य इण् धातो त्रिविक्रमो

बाल०—न तु । नारायणस्य तु वृष्णीन्द्रो न भवति । युत इति ईशस्य न गोविन्द
वृष्णीन्द्रो कंसारिष्वत्यनेन वृष्णीन्द्र निषेधः । युयादिति विधौ । श्वलुकीति किं ष्टुञ् स्तुतौ
बालकल्किपरपदं ता स्तोता विष्णुजन इति किम् ? आनिप् स्तवानि अयावीदिति ईशान्त-
स्य वृष्णीन्द्रः सौ परपद' इत्यनेन वृष्णीन्द्रः । नन्वत्र वृष्णीन्द्रे कृते आरामान्तपाठः कथं न
स्यादिति । चेत्तत्राह—लाक्षणिकत्वादिति । आरामान्तपाठत्वमिति कृतपीताम्बरसमासादारा-
मन्तपाठशब्दात् त्वप्रत्ययः ननुचतुर्व्यूहान्तानामित्यादि लक्षणे अशिव इति विषयसप्तमीति
पूर्वमेवोक्तम्, अतः प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवारामात्पाठो भवतीति प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव यत्र
चतुर्व्यूहान्तत्वं, तत्रैव तस्य विषय इति लब्धमेव एवंसति अयावीत्यत्र प्राप्तिसंभावनापि
नास्ति, तथापि किमर्थं नाङ्गीकार, कृतः इति न निश्चिन्मः । विषय सप्तमी व्याख्याया
वृष्णीन्द्रे कृतेऽप्यारामान्तपाठः सम्भवत्येव तन्निरासार्थं लाक्षणिकत्वान्नेति स्वीकृतमिति ।
इत्यादिति विधौ ॥२६६॥

बाल०—इनो । भूतेशे परे इणः स्थाने गा भवति । द्विर्वचनमिति स्थानिवत्त्वादिराम-
स्येति शेषः । इयादेश इति नरेदुतोरियुवावेकात्मकेतरसर्वेश्वरः इत्यनेनेति शेषः । एती-
त्यादाविति एति हुवोर्यवौ कृष्णधातुक एवेति लक्षण इत्यर्थः । ईयतुरित्यत्र एतीत्यादौ
कृष्णधातुके एवेत्यनेनैवकारेण कृष्ण धातुकादन्यत्र 'इद्वयमेव य' इत्यनेन प्राप्त-यरामोऽपि
वाध्यते इति । ईयतुरिति एकामकसर्वेश्वरपरत्वान् नरेदुत इय । इययिथेति इय गोविन्दः
स्थानिवत्त्वादिरामस्य द्विर्वचम्, इयादेशः 'ए अय्', इडभाव पक्षे इयेथेति ईयादिति
कामपाले ॥२६०॥

अन्विधात् । सन्धिर्भवत्येव अभीधात् ।

इक् स्मरणे ।

२६२. इण्वदिक् ।

ततो यरामादि ।

२६३. इकिडौ नित्यमधिपूर्वौ ।

अध्येति अधियन्ति । अध्यगात् । मा माने ।

माति मीयते । मेयात् ख्या प्रकथने ।

२६४. अस्यति वक्ति ख्यातिभ्यो डो भूतेशेकर्त्तरि ।

आरामहरः अख्यत् । या प्रापणे । याति । वा-गति गन्धनयोः । गति

र्वातस्यैव । गन्धनं हिंसा सूचनं वा । द्रा कुत्सायाम् । निद्राति ।

विद ज्ञाने । वेत्ति वित्तः विदन्ति । इत्यादि ।

न भवति । कामपाल इति परपदे एवेत्यर्थादिवगम्यते, तत्रैव यरामयरामसद्भावे
त्रिविक्रमस्य सम्भवात् । एवं उदियादिति च । सन्धिना-आ ईयात् समेयादित्यपि बोध्यम् ।

अमृता०—२६२. इण्वदिति । इक् स्मरणे इत्यस्य कार्यम् इण् धातुवत् स्यात् । ततो
यरामादीति—आदिना गादेशः, उपेन्द्राद् वामनश्च ।

अमृता—२६३. इकिडाविति । इक् स्मरणे इण् गतौ इत्येतौ नित्यमधि पूर्वौ
प्रयुज्येते । केचित्तु रामधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशोऽत्रैति मन्यन्ते । ततो गादेशमात्रं
भवति न तु यादेशः । तथा हि भट्टिः—सतीतयोः राघवयो रघीयन्निति दीक्षितः ।
आतिदेशिक कार्यस्यानित्यत्वान्न हि सर्वत्र प्रवृत्तिरिति विवेकः ।

अमृता०—२६४. अस्यतीति । कर्त्तरि वाच्ये भूतेशे परे अस्यति वक्ति ख्यातिभ्य
उत्तरे ङइत्यागमः स्यात् । सेरपवादोऽयम् । अस्यतीति सविकरण निर्देशात् असु क्षेपणे
दिवादे रेव ग्रहणं न तु अस्मिन् अदादेः । वक्तीति वच परिभाषणे इत्यस्य, व्रुवो वच्चादेशस्य
च, तथा ख्यातीति ख्या प्रकथने, चक्षिडः ख्यात्रि इत्यनयोश्च ग्रहणं ज्ञेयम् । अस्यतेः
पुषादौ पाठादेव डे सिद्धे पुनरिह विधानमात्मपदार्थम् । पर्यास्थित, अस्थादेशो वक्ष्यते ।
कर्त्तरीति किम्—पर्यासिषातां गावौ वत्सेन । आख्यायिषतां वृत्तौ चरेण ।

बाल०—उपे । कामपाले परे उपेन्द्रादुत्तरस्येणधातो ब्रिविक्रमो न भवति ॥२६१॥

बाल०—इण्व । इक् धातुः इण् धातुवद्भवति । यरामादिरित्यादिशब्देन गादेर्ग्रहणम् ।
त्रिविक्रमो न भवतीत्युक्तम्, अतः सन्धिप्रकरणोक्तत्रिविक्रमोऽपि न भवत्विति मन्दधियां
शङ्का स्यात्तन्निरासार्थमाह—सन्धिर्भवत्येवेति । सन्धिरिति त्रिविक्रमनामा सन्धिरिति ॥

बाल०—इकिडौ । इक् स्मरणे इङ् अध्ययने इत्येतौ नित्यमधि पूर्वौ भवतः । इकिडा
विति 'अनित्यं सूत्रनिर्देशे इत्यसन्धिः ॥२६३॥

२८५. वेत्ति प्रभृतीनां वेदादयो नव निपाता वा ।

वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्य । अनयोस्तु विष्णुसर्गाभावेन निपातः ।

२८६. वेत्तु प्रभृतीनां विदाङ्करोतु प्रभृतीनि वा ।

विदाङ्करोतु विदाङ्कुरुतात् वा विदाङ्कुरुतां विदाङ्कुर्वन्तु ।

विदाङ्कुरु विदाङ्कुरुतात् वा विदाङ्कुरुतं विदाङ्कुरुत ।

विदाङ्कुरवाणि विदाङ्कुरवाव विदाङ्कुरवामेति ।

अवेत् अवित्ताम् अविदुः ।

२८७. दधो रुः सिपि वा ।

२८८. विदेरामि न गोविन्दः ।

विदाश्चकार विवेद । अस् भुवि, सत्तायामित्यर्थः । अस्ति ।

अमृता०—२८५. वेत्ताति । वेत्ति प्रभृतीनां स्थाने वेदादयो नव विभाषया निपात्यन्ते। इहतु ग्रन्थकृता प्राचीनैरिव वेत्तीत्यादीनां थलाद्यन्तानि नातिदिश्यन्ते, निपातस्य स्वातन्त्र्यात् । पूर्वपरयोः सहैवादेशो निपात इति प्रागुक्तम् । ततो वस् मस् इत्येताभ्यां सह प्रकृते निपाते सति सविष्णुसर्गे पदे भवितुं युज्यते इत्यत आह—अनयोरिति ।

अमृता०—२८६. वेत्तिवति । विदाङ्करोतु प्रभृतीन्येकादश वा निपात्यन्ते इति शेषः अवेदिति—विष्णुजनाद् द्विस्यो हंरः । अविदुरिति—सिनारायणे त्यादिना अन उस् ।

अमृता०—२८७. दधोरिति । सिपि पेरे दराम-धरामयोः स्थाने रु र्वा स्यात् । उराम उच्चारणार्थः । पक्षे दधयोश्च स्थितिः ।

अमृता०—२८८. विदेरिति । आम् प्रत्यये पेरे विदधातो गोविन्दो न भवति । लघुद्वयस्येत्यनेन प्राप्त निषेधः । उष वेत्ति जागृभ्य इत्यनेन आम् विहितम् । तेषु विदेरेव गोविन्दवारणादन्ययोस्तु गोविन्दो भवत्येव । ओषाश्चकार, जागराम्बभूव । विवेदेति तत्र विकल्पेनामो विधानात्तदभावपक्षे रूपम् ।

बाल०—अस्यति । कर्तरि वाच्ये भूतेशे पेरे अस्यति वक्ति ख्यातिभ्य उत्तरे डो भवति । अस्यतोति निर्देशात् अमु क्षेपणे इत्यस्यैव ग्रहणं नत्वस्व भुरीत्यस्य । वक्तीति वचपरिभाषणे इत्यस्य व्रुवो वच्यादेशस्य च ग्रहणम् ॥२८५॥

बाल०—वेत्ति । व्यक्तार्थमेतत् । अनयोस्त्विति विशेषोक्त पदयोरित्यर्थः ॥२८५॥

बाल०—वेत्तु । इदमपि व्यक्तार्थम् । प्रभृतिशब्दः आद्यर्थः । अवेदिति 'विष्णुजना-द्विस्योहंर' इति दे हंरः । अविदुरिति 'सिनारायणवेत्तिभ्यः अन् उस्' इत्यनेन उस् ॥२८६॥

बाल०—दधोः । सिपि पेरे दधोः स्थाने रुर्वा भवति । उराम इत् ॥२८७॥

बाल०—विदेः । आमि पेरे विदे गोविन्दो न भवति विवेदेति आमाभावपक्षे ॥२८८॥

२६६. शनस्त्योररामहरो निर्गुणे ।

स्तः सन्ति ।

३००. अस्तेः सलोपः से ।

असि स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः ।

३०१. उपेन्द्रप्रादुर्भ्यामस्तेः सः षो य-सर्वेश्वरयोः ।

निषन्ति प्रादुःसन्ति । प्रादुरिति शब्दोऽयम् पृथगव्ययं, नतु प्रादीनाम् समुदायः, पृथगुपादानात् । तेनोपेन्द्रकार्यमन्यत्रापि नास्य गम्यम् ।

क्रिया व्यतीहारे धातोरात्मपदं वक्ष्यते । व्यतिस्ते व्यतिषाते व्यतिषते । प्रत्यय सरामस्य विष्णुपदादित्वात्तत्त्वं-व्यतिसे । पाणिनीयाश्च—

अमृता—२६६. शनस्त्योरिति । निर्गुणे प्रत्यये परे शनम् विकरणस्य अस्धातोश्च अरामहरः स्यात् । रुधादेः शनमिति । रुन्धः । अत्र निर्गुणं विष्णुजन एवेति बोद्धव्यं, तेन सन्तीत्यत्र नारामहरः ।

अमृता०—३००. अस्तेरिति । सरामे परे अस् धातोः सरामस्य लोपो भवति । ततो व्यतिसे इत्यपि सिध्यति ।

अमृता०—३०१. उपेन्द्रेति । यरामे सर्वेश्वरे च परे उपेन्द्रादुत्तरे प्रादुरित्यव्ययाच्चोत्तरे अस्तेः सरामस्य पत्वं भवति । अत्रास्तेः प्रत्ययविरश्चित्वाभावाद प्राप्ते पत्वे विधानम् । किञ्च कृतारामहरस्य हि अस्तेः सस्य पत्वं विधीयते, अन्यथा अरामव्यवधानेन प्राङ्निमित्ताभावादनुपपत्तिरापद्येत । एवञ्च यपरे निष्पात् प्रादुः स्यात् । उपेन्द्रादिति किम् दधि स्यात् । य-सर्वेश्वरयोरिति किम्-निस्तः प्रादुस्तः । प्रादीनां समुदाय इति—प्रआङ्-

बाल०—शनम् । निर्गुणे परे शनमोऽस्तेश्च अरामहरो भवति । शनम् वक्ष्यते ॥२६६॥

बाल०—अस्तेः । से परे अस्तेः सरामस्य लोपो भवति । सलोप इत्यत्र सहर इति वा पाठः ॥३००॥

बाल०—उपे । येसर्वेश्वरे च परे उपेन्द्र-प्रादुर्भ्यामुत्तरस्य अस्तेः सरामः परामो भवति । स इत्यत्र सस्येति पाठ उचितः । कार्यस्थाने तु षष्ठिकेत्युक्तत्वात् । ननु अस्तेः ष इत्युक्तेऽपि 'एकवर्णो विधिरन्ते प्रवर्त्तते' इति अस्तेः सस्य स्थाने षो भवति लभ्यत एव, कथं तर्हि स इति क्रियते ? उच्यते, अस्तेररामहरे नकृते पत्वस्य प्राप्तिरयोग्यतैव नास्ति कृते तु आद्यभावात् केवलसरामेऽन्तत्वानुपपत्तरेकवर्ण इत्यादि न्यायोत्र नाङ्गीकृतः । प्रादुरितीति इतीत्यत्र छेदः अन्यथा अयमिति व्यर्थं स्यात् । प्रादुरितीत्युल्लेखकरणम् । प्रादीनां प्राङ्दुरां समुदायो मिलनम् । कुत एतदुच्यते इति चेत्तत्राह—पृथगुपादानादिति । तेनेति तेन पृथगव्ययत्वेन सेतुना अस्य पृथगव्ययस्य प्रादुरित्यस्य अन्यत्रापि उपेन्द्रकार्यं न गम्यम् ज्ञेयम् । क्रियेति । क्रियाभ्यतीहारेऽर्थे । व्यतीहारः परिवर्त्तः । प्रत्ययेति । व्यतिस इत्यत्र अराम-सरामयो हरे कृते प्रत्यय मात्रस्य से इत्यस्यैव विष्णुपदत्वम्, अतः सरामस्य

“नसात्-पदाद्यो”रिति सूत्रयन्ति, उदाहरन्ति च—अग्निसाद्भवति, दधि सिञ्चति, व्यतिसे इति । व्यतिषाथे व्यतिध्वे ।

३०२. अस्तेः सस्य ह-एरामे ।

व्यतिहे व्यतिस्वहे व्यतिस्महे । अत्रानुकरणादनुप्रयोगे तु न इन्द्रामासे ।
स्तिपा धातुस्वरूप निर्देशान्न स्यादिति कालापाः ।

दुरिति त्रयाणापेमुन्द्राणां मेलनेन च प्रादुरिति भवति, तत्तु नेह गृह्यते, पृथक्तयास्य सूत्रे निर्देशात् । अतः पृथक् चेदमव्ययं मन्तव्यम् । ततश्चान्यत्राप्यस्योपेन्द्रकार्यं न शङ्कनीयमित्यर्थः ।

क्रिया व्यतीहार इति—क्रियाया व्यतीहारः परस्पर परिवर्त्तनं तस्मिन्नर्थे आत्मपदं भवतीति वक्ष्यते—क्रियाव्यतीहारे धातो रात्मनेपदमिष्यते इत्यनेन । प्रत्ययसरामस्येति—व्यतिसे इत्यत्र अस् धातोरराम-सरामयो लोपेन प्रत्ययमात्रस्यैवावशेषात् । तत्रच पुनः—सर्वत्रावशिष्ट एव लुप्तस्य शक्त्यारोपः इति प्रसिद्धया विष्णुपदादित्वारोपान्न षत्वम्, “नतु विष्णु पदाद्यन्तं सातीनामिति निषेधात् । सिद्धान्तश्चायं पाणिनीयमतं सम्मत इति दर्शयति—पाणिनीयाश्चेति । सूत्रयन्ति सूत्रं कुर्वन्तीत्यर्थः । व्यतिध्व इति सस्य हरोध्वे इति सलोपः ।

अमृता०—३०२. अस्तेरिति । एरामे परे अस् धातोः सरामस्य हरामादेशः स्यात् । विधौ—व्यतिषीत । विधातरि ऐप्—व्यत्यसै । लङि—व्यत्यास्त । लुङादिषु तु भ्वादेशः । ननु इन्द्रामासे इत्यत्र अस् धातोः सस्य हः कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—अत्रेति । इन्द्रामासे इत्यत्र अस् धातोरनुप्रयोगो नतु मूलप्रयोगः । अनुप्रयोगः खल्वनुकरणमात्रम्; अतोऽनुकरणाद्धेतो नैव हराम इत्यर्थः । स्तिपेति—इक्स्तिपौ धातुनिर्देश इत्यनुशासनात् सूत्रे स्तिपा यद्धातो यत् कार्यमुच्यते तत्तु स्तिप्-निर्दिष्टस्य तस्यैव भवति नतु धात्वन्तरस्य अस् धातो इति सस्य हः स्यान्नत्वानुप्रयुक्तस्येति कालापसिद्धान्तः ।

विष्णुपदादित्वम्, अतो न तु विष्णुपदाद्यन्तसातीनामिति न षत्वम् । व्यतिस इत्यत्र षत्वा-भावमुक्त्वा पाणिनीयमतदर्शनेन द्रढयति पाणिनीयाश्चेति । सूत्रयन्ति सूत्रं कुर्वन्ति । व्यतिध्वे इति ‘सस्य हरो ध’ इति सस्य हरः ॥३०१॥

बाल०—अस्तेः । एरामे परे अस्ते सस्य स्थाने हो भवति ननु इन्द्रामासे हो इत्यत्र सस्य हः कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—अत्रेति । असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञासिद्धयर्थम् इदं तत्रैव कर्तुं योग्यमपि यन्न कृतं, तस्मात्तत्राकरणादनुप्रयोगे यस्य हो न भवति । एराम इति सन्निध्यादस्तेरेव एरामो गृह्यते, अत इन्द्रामासे इत्यत्र न सस्य हः, अत एरामः नास्ते किन्त्विन्दधातोरित्यपि सिद्धान्तान्तरम् ज्ञेयम् । श्तिपेति कृतप्रकरणोक्तेन श्तिप् प्रत्ययेन धातुस्वरूपस्य निर्देशात् न भवतीति कालापा वदन्तीति शेषः धातुस्वरूपनिर्देशादिति धातुनिर्देशादित्यर्थः । श्तिपा धातुनिर्देशात् केवलं स्यासधातोः सस्य हो भवति नत्वानुप्रयोगयुक्तस्येति तेषां भावः ॥३०२॥

३०३. अस्तेर्भू ब्रुवोवची रामधातुके ।

भूयते । स्यात् स्याताम् । षत्वे निष्ठात् । अस्तु स्ताद् वा ।

३०४. अस् हेरधि ।

एधि, पक्षे स्तात् । असानि । अस्ति.सिभ्यामीद्-आसीत् ।

३०५. अस्ते नारामहरो भूतेश्वरे ।

आस्ताम् आसन् । अभूत । भुवं प्रति महाहरोऽयं सन्निपातस्य विधाताय न भवति । वभूवेत्यादि ।

मृजूष् शुद्धौ । ऊषावितौ ।

३०६. मृजेवृष्णीन्द्रः ।

माष्टि । ईशस्य नगोविन्द वृष्णीन्द्रौ-मृष्टः । कंसारि सर्वेश्वरादौ वेति तु भाष्यमतम्-मृजन्ति मार्जन्ति । मार्क्षि मृज्यते । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जोत् अमार्क्षोत् । ममार्जतुः ममृजतुः । आदिग्रहणान्नैक सर्वेश्वरे-ममृजुः ।

अमृता०—३०३. अस्तेरिति । रामधातुके परे अस्तेः भूरित्यादेश स्तथा ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य वच्चादेशोभवति । वचीति रोरे लोप्य इति त्रिविक्रमः ।

अमृता०—३०४. अस् हेरिति । जस्धातो हि प्रत्ययन सह एधि इत्येवं निपातः स्यात् ।

अमृता०—३०५. अस्ते नाराम इति । भूतेश्वरे परे अस्ते ररामहरो न स्यात् । इनमस्त्योरित्यादिना प्राप्तोररामहरे तत् प्रतिषिद्धमनेन । अभूदिति—स्वादेशे कृते इणस्था पिवतीति सेर्महाहरः । नन्वत्र सेर्महाहरे कृते रामधातुपरत्वाभावात् पुन रस् भावः कथं न स्यात्तत्राह—भुवंप्रतीति । भुवं दृष्ट्वा सेर्महा हरोत् पत्ते भूः सन्निपातः; अतो महाहरोऽयं तस्य सन्निपातस्य (भुव इत्यर्थः) विनाशाय न प्रवर्त्तति इति भावः ।

अमृता०—३०६. मृजेरिति । मृजेवृष्णीन्द्रः स्यादकंसारि प्रत्यये इति शेषः । लघूद्धवस्य गोविन्द वाधकं विधानमिदम् । माष्टीति—छशो राजेत्यादिना जस्य षत्वं, ततः पात् परस्येति प्रत्यय तरामस्य ठरामः । इहधातोरित्यधिकाराद् धातोरुच्यमानं कार्यं धातु

बाल०—अस्तेः । रामधातुके परे अस्तेः स्थाने भूर्भवति । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि इत्यस्य स्थाने वचिर्भवति ॥३०३॥

बाल०—असहेः । असहेः स्थाने एधि भवति । असहेरिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-निर्देशः । आसीदिति 'अस्ति-सिभ्यामिड् दिप्सिपोरि'ति ईट् ॥३०४॥

बाल०—अस्तेः । भूतेश्वरे परे अस्तेरराम हरो न भवति । अभूदिति भूभावे कृते 'इन स्थापिवति' इत्यादिना सेर्महाहरः । ननु अभूदित्यत्र सेर्महाहरे कृते पुनः असरूपं कथं न स्यादिति चेत्तत्राह—भुवं प्रतीति । तस्येति भुव इत्यर्थः ॥३०५॥

वच परिभाषणे । चवर्गस्य कवर्गः—वक्ति वक्तः, वचन्तीति न स्यात् ।
नहि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यतइति भाष्यम् । एवं वचन्तु अवचन्नित्यपि
न स्यादिति ज्ञेयम् ।

उच्यते । अस्यति वक्तोति डः ।

३०७, वच उम् डे ।

अवोचत् अवोचताम् अवोचन्नित्यपि । उवाच ऊचतुः ऊचुः । रुदिर् अश्रु-
विमोचने ।

३०८, रुदादिभ्य इट् कृष्णधातुके ।

प्रत्यय एव वेदितव्यं ननु नामप्रत्यये । तेन कंस मृड्भ्यामित्यादौ न वृद्धिरिति काशिका ।
कंसारि सर्वेश्वरादाविति—कंसारि आसौ सर्वेश्वरश्चेति तथा, स आदि र्यस्य तादृशि प्रत्यये
परे मृजेवृष्णीन्द्रो वा स्यादिति भाष्यमतम् । तदेव ग्रन्थकृतोऽभिमतमिति बोध्यम् ।

मृड्ढीति—छशोरिति पत्वम्, हु-वृष्णवाभ्यामिति हेर्धिः, पस्य डो विष्णुपदान्ते
हरिघोषे चे पस्य डः, घस्य टवर्द्धत्वे ढः । अमार्जीदित्यादि ऊदित्वेन विकल्पिते ट् त्वात् ।
आदि ग्रहणादिति—भाष्य लक्षणे कंसारि सर्वेश्वरे इत्येवं कृतेऽपि सिद्धे यत् कंसारि सर्वेश्व-
रादावित्युक्तं तेनेदं ज्ञापितं कंसारित्वेऽपि एकाधिकसर्वेश्वरे हि वृष्णीन्द्रो वा भवति, नत्वेक-
सर्वेश्वरे इति । वचन्तीति न स्यादिति—प्रयोगाभावादित्यर्थः । तच्च भाष्यवचनेन द्रढयति-
नहीत्यादि । उच्यत इति वचि स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः ।

अमृता०—३०७. वच इति । डे परे वचधातोर्त्तरे उमागमो भवति । पाणिनीयाः
खल्वन्ति प्रत्ययादेव प्रथम पुरुष बहुवचन प्रत्ययान् अन्तु अन् प्रभृतीन् साधयन्ति ।
अतस्तेषामपि अन्तितया व्यपदशः ततश्च भाष्यवचने “अन्तिपर” इत्यनेन सर्वत्र प्रथम-
पुरुष बहुत्वेऽस्य प्रयोगनिषेधशङ्कां मनसि कृत्वा तामपाकरोति—अवोचन्नित्यपीति, स्यादे-
वेत्यर्थः, प्रयोगलाभादिति हेतुः ।

अमृता०—३०८. रुदादिभ्य इति । कृष्णधातुके परे रुदादिभ्य उत्तरे इट् स्यात् ।

बाल०—मृजेः । मृजे वृष्णीन्द्रो भवति । मार्जीति ‘छशोराजे’त्यादिना जस्य पत्वम् ।
कंसारीति । कंसारि आसौ सर्वेश्वरः स आदिर्यस्य तादृशे प्रत्यये परे मृजे वृष्णीन्द्रो वा
भवतीति तु भाष्यमतम् । अत्र भाष्यमते ग्रन्थकारस्य सम्मतिरस्तीति ज्ञेयम् । अमार्जीदिति
इडभावपक्षे । ननु ‘कंसारि सर्वेश्वरे’ इति कृतेऽपि मृजन्ति मार्जन्तीत्यादि सिद्धयेव तद्दि-
कथमादिशब्दः । क्रियत इति चेत्तत्राह—आदिग्रहणादिति । अत्रादि शब्दस्य ज्ञापकं ज्ञेयम् ।
न स्यादिति प्रयोगदर्शनाभावादिति शेषः । वचन्तीति तु स्यादिति यदुक्तं तद्भाष्यमतदर्शनेन
द्रढयति नहीति । वचिः वचधातुः ॥३०६॥

बाल०—वचः । डे परे वच उत्तरे उम् भवति । म इत् । अवचन्नित्यपि न स्यादि-
त्युक्तम्, अतः अवोचन्निति भवति न वेति सन्देहः । स्यात्तन्निरासार्थमाह, अवोचन्नित्यपीति ।
स्यादेवेति शेषः ॥३०७॥

रोदिति रुदितः । नेट् य-सर्वेश्वरयोः—रुदन्ति । भावे रुद्यते । रुद्
स्वप् इवस् अन् जक्ष् । दिस्योस्तु रुदादेरीट् च—अरोदीत् अरोदत्
अरुदिताम् । इरनुवन्धान् डो वा—अरुदत् अरोदीत् ।

जि स्वप् शये । स्वपिति, सूप्यते । कृष्णधातुक ग्रहणात्तत्रानिटोऽपि
स्यान्नत्वन्त्यत्र—स्वप्ता ।

अन इवस् प्राणने । इवसिति । हमयान्तेति अश्वसीत् । अनिति ।

३०६, उपेन्द्रादनो णत्वमन्तस्य च नारायणस्य च ।

प्राणिति । हेप्राण् । केशववृत्तौ हेप्रान् इति वा ।

जक्ष-भक्ष हसनयोः ।

इटो रामधातुक विषयत्वात् कृष्ण धातुके अप्राप्ते विशेष विधिः । रुदतिइति—टिदागम्
परसम्बन्धीति शासनेनेटो निर्गुणत्वान्न गोविन्दः । ननु दिप्-सिपोः रुदादेरीट् चेति
विहितम् । इहतु कृष्ण धातुके रुदादिभ्य इट् विहितः; ततः विप्रतिषेधे परं कार्यं मिति
न्यायेनात्र इटैव भवितव्यमिति चेत्तत्राह—दिस्योस्त्विति । तुकार इह इटो व्यावर्तकः ।
अत्र कृष्णधातुकेऽपि दिप् सिप्मात्राश्रितत्वेन (स्वल्पाश्रितत्वेन) त्वीडविधेर्वलवत्त्वात्
विप्रतिषेधस्य नाशङ्का । ततएव पूर्वोक्तः अडीङ् विधिरेव प्रवर्त्तनीय इति मर्म । ईट् चेति
चकरादट् आकर्षणम् । सूप्यत इति वचि स्वपीत्यादिना सङ्कर्षणः । कृष्णधातुक
ग्रहणादिति—लक्षणे कृष्णधातुकस्य निमित्तरूपेण निर्देशात् तत्र कृष्णधातुके अनिट्
धातोरपीट् स्यान्नतु रामधातुके तत्राविधानादप्राप्तेरित्यर्थः । हमयान्तेति वृष्णीन्द्रनिषेध
इति शेषः ।

अमृता०—३०६. उपेन्द्रादिति । उपेन्द्रादुत्तरस्यानधातो नंस्य णत्वं भवति ।
अन्तस्य विष्णुपदान्तस्यानो णत्वं तथाचानो द्विवचने सति नारायणस्य णत्वं भवति ।
सर्वत्रैव पूर्वोक्त निमित्तादुपेन्द्रादिति योज्यम् । अन्तस्येति निषिद्धस्य प्राप्त्यर्थं, तथा
उपेन्द्राद् विधानम् । नरस्य तु तत् सिद्धमेव—प्राणिणत् प्राणिणिपतीत्यादिषु ।

बाल०—रुदा । रामधातुके परे रुदादिभ्य उत्तरे इङ् भवति । रुदित इति टिदागमः
परसम्बन्धीति इटो निर्गुणत्वात् न गोविन्दः ।

नेट् । रुदिति रुदधातोरर्थ उक्तः । स्वपादीनामर्था निकट एव वक्ष्यन्ते ।

दिस्योः । अरोददि अट् पक्षे । सूप्यत इति 'वचिस्वपीत्यादिना तङ्कर्षणः कृष्णेति
कृष्णधातुकग्रहणात् तत्र कृष्णधातुके अनिटोऽपि सहजानिटोऽपि स्वपधातुस्त्रे इट् स्यात्,
न तु कृष्णधातुकान्यत्र इङ् विधानलक्षणाभावादिति शेषः । अतः स्वप्तेति । रुत् श्वस् अन्
जक्षां सेट्त्वात् कृष्णधातुक इति केवलं स्वपधातुं प्रत्येव सार्थकमिति भावः । 'हमयान्ते'
तीति वृष्णीन्द्रनिषेध इति शेषः ॥३०८॥

३१०, जक्षादिरपि नारायणः ।

जक्ष जागृ दरिद्रा चकासु शासु जक्षादिः ।

३११. नारायणादन्तो नस्य हरः ।

अन्त इत्यन्त्यादीनामेकदेशनिर्देशः षष्ठ्यन्तः । जक्षति । अजक्षुः । जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति ।

३१२. जागर्ते गौविन्दः सर्वत्र नतु इण्णल् निर्गुणेषु ।

३१३. उत्तम णलिवा ।

जागर्यते । अजागः अजागृताम् ।

अमृता०—३१०. जक्षादिरिति । स्फुटम् । एतत् प्रयोजनं अन्त्यादीनां न लोपादि वक्ष्यते ।

अमृता०—३११. नारायणादिति । नारायणादुत्तरस्य अन्तो नस्य हरः स्यात् । सूत्रधृतं अन्तपदं विवृणोति—अन्त इति अन्तु इत्यनयोरेव नराम हरो मन्तव्यः, अन् प्रत्यये तु सिनारायण वेत्तिभ्य इत्युसादेशो न लोपस्यापवादको ज्ञेयः ।

अमृता०—३१२. जागर्तेरिति । इण् णल् निर्गुण प्रत्ययेभ्योज्यत्र सर्वत्र जागर्ते गौविन्दो भवति । ईशस्य न गोविन्द—वृष्णीन्द्राविति प्रतिषेध विषये तथा नृसिंह विषयक वृष्णीन्द्र विषये चेदं विधानं तत्तदुपमर्दकम् । प्रतिषेधविषये यथा—जागर्यात् । कृति च जागरित इति । वृष्णीन्द्र विषये यथा—जागरयति । कृति च जागरकः । न त्विणित्यादि किम्—अजागारि जजागार जागृथ ।

अमृता०—३१३. उत्तमेति । उत्तम पुरुषस्य णलि तु जागर्ते गौविन्दो विभाषया भवति । णल् मात्रे नित्यं वृष्णीन्द्र प्राप्ते उत्तम णलि विकल्पार्थं वचनम् ।

बाल०—उपे । उपेन्द्रादुत्तरस्य अनधातोर्णत्वं भवति । नस्येति शेषः । उपेन्द्रादुत्तरस्य अनधातोर्नन्तस्थितस्य च नस्य णत्वं भवति । विष्णुपदान्तत्वादप्राप्ते विधानम् । उपेन्द्रादुत्तरस्य अनधातोर्नारायस्य च नस्य णत्वं भवति । हे प्राण इति विववन्ता सुं 'राधाविष्णुजने'त्यनेन सोर्हरः । केशवेति । केशवः पण्डितविशेषः । पर्युपेन्द्रनिषेध इति केचित् । तन्मते पर्यनिति इति दन्त्यमध्यमिति ज्ञेयम् ॥३०६॥

बाल०—जक्षा । जक्षादिरपि नारायण संज्ञो भवति । जक्षादीत्यत्र जक्षादिरिति पाठ उचितः जक्षादिरपीत्युक्तत्वात् ॥३१०॥

बाल०—नारा । नारायणादुत्तरस्य अन्तो नस्य हरो भवति । अन्त्यादीनामिति आदिशब्दस्यान्तग्रहणमेव फलम् । ददत इत्यादौ तु 'अरामान्यवर्णादि'त्यादिनैव नस्य हरो भवति, तथापि अन्त्यादीनामिति यद्वहुवचननिर्देशः कृतस्तत्र बहुप्रयोजनकमिति ज्ञेयम् । अजक्षुरिति 'सि नारायणे'त्यादिना अन उस् ॥३११॥

बाल०—जाग । व्यक्तार्थमेतत् ॥३१२॥

३१४. ईशान्तस्य गोविन्दोऽनउसि ।

अजागरुः अजागः । गोविन्देकृते नत्वरलित्यन्तस्य वृष्णीन्द्रो नच विष्णु-
जनादेर्लघोरिति तद्विकल्पः, सर्वत्र ग्रहणेन सर्वापवादत्वात् । अजागरीत्
अजागारि । जजागरतुः । एकसर्वेश्वरादेव सर्वमप्यनिटं मन्यन्ते
जजागरिथ । जजागार जजागर । आमि—जागरामास जागरामासतुः ।
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

३१५. दरिद्रातेरिरामो निर्गुण विष्णुजने ।

दरिद्रितः ।

अमृता०—३१४. ईशान्तस्येति । अनः स्थाने उसादेशे सति ईशान्तस्य गोविन्दः
स्यात् । पूर्वं सूत्रेण निर्गुण प्रत्यये निषेधे प्राप्तेऽनेन गोविन्दो विधीयते । अजागरीदित्यत्र
गोविन्दे कृते मन्दधियां वृष्णीन्द्रशङ्का स्यात्; अतः स्तत्, समाधानमाह गोविन्द इति ।
सर्वापवादत्वादिति—“सर्वत्र” पदोपादानं बलादित्यर्थः, अन्यथा वृष्णीन्द्रे कृते तु गोविन्द
विधानमनर्थकं स्यात् । अकृतेऽपि गोविन्दे ईशान्तस्येति वृष्णीन्द्र सिद्धेः । जागरामासेति—
उषवेति जागृभ्य इति विकल्पेन आम् । असोऽनुप्रयोगश्च ।

अमृता—३१५. दरिद्रातेरिति । निर्गुण विष्णुजने परे दरिद्रा धातो रन्तवर्णस्य
इराम आदिश्यते । अत्र कृष्णधातुक स्यैव निर्गुण विष्णुजनो निनित्ततयाग्राह्यः, अग्रिम सूत्रे
आरामहर प्रसङ्गे तत् सूच्यमानत्वात् । निर्गुणेत्यादि किम्—दरिद्रति । विष्णु निष्ठायां-
दरिद्रित इति तु रामधातुकविषयकेटा सिद्धं नत्वनेन ।

बाल०—उत्त । इदमपि व्यक्तार्थम् । अप्राप्ते विभाषेयम् । अजागरिति ‘विष्णु-
जनादिस्योर्हर’ इति सेर्हरः ॥३१३॥

बाल०—ईशा । अनः स्थाने उसि सति ईशान्तस्य गोविन्दो भवति । अजागररिति
निर्गुणत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते अनेन विधानं कृतम् । अजागरीदित्यत्र वृष्णीन्द्रप्राप्तिमाशक्य
समादधति गोविन्द इति अरलित्यन्तस्येनन्तरम् इति शब्दप्रयोग उचितः, अन्यथा अन्वय-
शुद्धिर्न स्यात् । वृष्णीन्द्र इति पर्यन्तं लक्षणोल्लेख इत्युक्तेः । तद्विकल्प इत्यत्र तच्छब्देन
वृष्णीन्द्रस्याकर्षणं दुर्घटं सर्वत्र ग्रहणेन सर्वापवादत्वादिति । अत्रायं भावः । गोविन्दस्य
सर्वापवादत्वादेव ‘ईशान्तस्य वृष्णीन्द्रः सौ परपदे’ इत्यनेन विहितस्य वृष्णीन्द्रापवादत्व-
मायातम्, अतः वृष्णीन्द्रं बाधित्वा गोविन्द एव भवति । गोविन्दे कृते तु ‘अरलित्यन्तस्ये’
त्यादिना ‘विष्णुजनादेर्लघो’रित्यदिना च वृष्णीन्द्रो न भवति । वृष्णीन्द्रापवादत्वस्य
व्यर्थत्वात् । एकेति एकस्मात् सर्वेश्वरादेव सर्वमनिटं मन्यन्ते । अपीति निश्चये । अतो
जागृधातोर्द्विसर्वेश्वरत्वान्नानिटत्वम् । अतस्थलि न विकल्पितेत्वम् । जागरामासेति
उषवेति जागृभ्य आमधोक्षजे वेत्यनेन आम् ॥३१४॥

बाल०—दरि । निर्गुणविष्णुजने परे दरिद्रातेरन्त इरामो भवति । निर्गुणेति
किम् ? दरिद्राति । विष्णुजन इति किम् ? दरिद्रति । क्त प्रत्यये दरिद्रितः ॥३१५॥

३१६. श्ना-नारायणयो रारामहरो निर्गुण कृष्णधातुके ।

दरिद्रति । इद्विधानादन्यत्रेदम् ।

३१७. दरिद्राते रारामहरो वैष्णवादि सन् णकटन वर्जित राम-
धातुके ।

३१८. भूतेशे तु वा ।

भावे—दरिद्रचते । आरामहर पक्षे सिः—अदद्रिसीत् । पक्षान्तरे
सुगिटौ—अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि अदरिद्राधि । अनेक सर्वेश्वरेति—
दरिद्राश्चकार । ददरिद्राविति कश्चित् ।

चकासु दीप्तौ । चकास्ति । हौ चकाधि, चकाद्धीतिकेचित् ।

अमृता०—३१६.—श्नेति । निर्गुण कृष्णधातुके के परे श्नाविकरणस्य नारायण
संज्ञकस्य च आरामहरो भवति । क्रयादोः शपः श्ना वक्ष्यते । दरिद्रित इत्यादावतिव्या-
प्तिमाशङ्क्य तां निरस्यति—इद्विधानादन्यत्रेति । अतश्च कृष्णधातुक निर्गुण सर्वेश्वर
एवारामहरः स्यादिति फलितम् । ततएव कृति शत्रुप्रत्ययेऽपि ददत् प्रभृति सिध्यति ।

अमृता०—३१७. दरिद्रातेरिति । वैष्णवादि सन् णक् टनवर्जिते रामधातुके परे
दरिद्रा धातोरारामहरो भवति । कृति पचाद्यत्—दरिद्रः । वैष्णवादि सनादिषु तु न; यथा—
दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति इतिकेचित्, णक्—दरिद्रायकः, टन—दरिद्राणः ।

अमृता०—३१८. भूतेश इति । भूतेशे परेतु दरिद्राते रारामहरो वा स्यात् । ददरि-
द्राविति केचिदिति—आरामाणलृ औ इत्यत्र ओ इत्येव कृतेऽपि सिद्धे पुनरौविधानं
दरिद्रातेरालोपे कृते औ प्राप्त्यर्थम् । अतश्च ज्ञापकादस्मादाम् न स्यादिति तेषामाशयः ।
चकाधीति भाष्य मतम् । चकाद्धीति तु काशिकादीनाम् ।

बाल०—श्ना । निर्गुणकृष्णधातुके परे श्नानारायणयोरारामहरो भवति । श्ना
वक्ष्यते । ननु निर्गुणकृष्णधातुके इत्युक्तम् अतः दरिद्रित इत्यादावपि आरामहरो भवत्विति
चेत्तत्राह,—इ विधानादिति निर्गुणेति किम् ? दरिद्राति । कृष्णधातुक इति किम् ?
डुदाञ् दाने यङ् देदीयते दामोदरेत्यादिना ई ततोद्विर्वचनं यङि नरस्य गोविन्दो वक्ष्यते ॥

बाल०—दरि । वैष्णवादि सनं युक्तं टनश्च वर्जयित्वा रामधातुके परे दरिद्राते-
रारामहरो भवति टनः कृत् ॥३१७॥

बाल०—भूते । भूतेशे परे तु दरिद्रातेरारामहरो वा भवति । पक्षान्तर इति
आरामहराभावपक्षे इत्यर्थः । अदरिद्राधीति आरामहराभावपक्षे । चकाधीति 'सस्य हरो
धे' इति सस्य हरः ॥३१८॥

बाल०—सस्य । दिव् लोपे सति सस्य स्थाने तो भवति । त इत्य राम
उच्चारणार्थः ॥३१९॥

३१६. सस्य तो दिव्लोपे ।

३२०. सिव् लोपे तु रश्च ।

अचकात् । अचकाः अचकात् । सर्वेश्वरव्यवधाने विष्णुजनादेर्लघोरिति नमन्यन्ते—अचकासीत् । चकासामास । शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टि रूपदेशो दण्डनश्च । शास्ति ।

३२१. शासः शिष् कंसारि विष्णुजन-ङ्योः ।

शिष्टः शासति । शिष्यते । शिष्यात् ।

आङः शासु इच्छायामित्यात्मपदिनो न शिषो ग्रहणं, धात्वन्तरतया पृथक् पाठात् । तेन आशास्ते ।

३२२. शास्-हेः शाधि ।

शाधि पक्षे शिष्टात् । अशात् अशाः अशात् । भूतेशे अशिषत् । चक्षिङ्

अमृता०—३१६. सस्येति । दिव्लोपे सति सरामस्य तरामः स्यात् । तदित्यराम उच्चारणार्थः । विष्णुजनाद् दिस्यो हँर इत्यनन्तरमस्य प्रवृत्तिः ।

अमृता०—३२०. सिव् लोपे इति । सिवो लोपे तु सति सस्य स्थाने तरामः स्तत् तरामश्च । ननु अचकासीदित्यत्र विष्णुजनादेर्लघोररामस्येति पक्षे चरामस्य वृष्णीन्द्रः कथं न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्तेसर्वेश्वरेति न मन्यन्त इति काशिकाभाषावृत्त्यादयः । अतश्च विष्णुजनादेर्लघोरिति विधे विषय एकसर्वेश्वरधातुरेवेति सिद्धम् ।

अमृता०—३२१. शास उति । कंसारि विष्णुजने ङे च परे शासधातोः शिष् इत्यादेशः स्यात् । विधानाभावादप्राप्ते मूर्द्धन्यन्तादेशः । कंसारीति किम्—शास्ति । विष्णुजनेति किम्—शासति शशतुः ।

अमृता०—३२२. शास्हेरिति । शासधातो हिप्रत्ययेन सह शाधि इति निपात्यते ।

बाल०—सिव् । सिप् लोपे तु सति सस्य स्थाने तो भवति रिश्च । अचकासीदित्यत्र 'विष्णुजनादेर्लघोरित्यादिना वृष्णीन्द्रः कथं न भवतीत्याशङ्क्य समादधाति सर्वेश्वरेति, तस्मात् 'विष्णुजनादेर्लघोरित्यादेरेकसर्वेश्वरधातावेव विषय इति भावः । उपदेशो दण्डनञ्चेति । उपदेशे यथा—आनार्यः शिष्यं शास्ति । दण्डेन यथा—कंसो यदून् शास्ति ॥३२०॥

बाल०—शास । कंसारिविष्णुजने ङे च परे शासः स्थाने शिष् भवति । कंसारी-त्युपादानात् शास्तीत्यादौ न भवति । विष्णुजनेत्युपादानात् शासतीत्यादौ न भवति । पृथक् पाठादित्यत्र पृथक् पदं न बहुप्रयोजनकमिति ज्ञेयं धात्वन्तरतयेत्यनेनैवार्थावगमात् अथवा स्थानान्तरापेक्षया पृथगित्युक्तम् ॥३२१॥

व्यक्तायाम् वाचि । इडावितौ । इराम उच्चारणार्थः । नित्यमाङ्-
पूर्वोऽयम् । स्कोः सत्सङ्गाद्यो ह्रस्वः—आचष्टे आचक्षाते आचक्षते ।

३२३. चक्षिङः ख्याञ् रामधातुके ।

३२४. अधोक्षजे तु वा ।

आख्यायते । भाविनि भूतवदुपचार इति डप्रत्ययात् पूर्वमेव ख्यादेशः ।

जित्वाडुभयपदम् । अस्यति वक्तीत्यादावादेशो वचिः ख्याञोपलक्ष्यते ।

आख्यत्-1 आख्यत ।

३२५. वर्जने तु नादेशः ।

अशिषदिति सत्तिशास्त्यत्तिभ्य इति डः । नित्यमाङ् पूर्वोऽयमिति-व्यक्तायां वाचीत्यर्थे हि
चक्षिङ् धातु नित्यमाङ् पूर्वः प्रयुज्यते नत्वन्त्यार्थे । तेन व्यचक्षत अपश्यन्नित्यर्थः ।
समचक्षिष्ट अवर्जयदित्यर्थः ।

अमृता०—३२३. चक्षिङ इति । सुगमम् ।

अमृता०—३२४. अधोक्षजे परे तु चक्षिङः ख्याञादेशो वा स्यात् । ननु अच्युतादयः
पञ्च शिवश्च कृष्णधातुका इत्यनुशासनात् भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वात्तत्र ख्याञादेशो न
सम्भवेदिति मनस्याशङ्क्याह—भाविनीत्यादि । वचिः ख्याञोपलक्ष्यत इति—अस्यति वक्ति
ख्यातिभ्यो ड इति सूत्रधृत ख्यातिशब्देन ख्या प्रकथने इति मूलधातु स्तथा चक्षिङ्
आदेश ख्याञ् च गृह्यते । तदेतदुपलक्षणं वक्तुं एपि तत्रैव शब्देन मूल वच परि भाषणे धातु
यथा गृह्यते तथा व्रूञ् आदेशो यो वचिः सोऽपि ग्राह्य इत्यर्थः ।

अमृता०—३२५. वर्जने इति । वर्जने अर्थे वर्त्मानस्य चक्षिङः ख्याञादेशो न

बाल०—शास् हेः । शास् हे शाधि भवति । शास्हेरिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-
निर्देशः । अशादिति 'सस्य तो दिव्लोपे' इति सस्य तः । अशिषदिति 'सत्ति-शास्त्यत्तिभ्यो
डो भूतेशे कर्तरी'त्यनेन डः ।

नित्यम् । अयं चक्षिङ् धातुर्नित्यमाङ्पूर्वो भवति । नित्यमाङ्पूर्वोऽयमिति
प्राचुर्यपेक्षया उक्तं, न त्विकिडाविवेति ज्ञेयम् । समचक्षिष्टेति स्वयमेव हि
उदाहरिष्यते ॥३२२॥

बाल०—चक्षिङः । रामधातुके परे चक्षिङः स्थाने ख्याञ् भवति । रामधातुके
विषये इत्युक्ते तु भाविनीत्यादिकं व्यर्थं भवति ॥३२३॥

बाल०—अधो । व्यक्तार्थमेतत् । भाविनीति भाविनि रामधातुके भूतवदुपचारः
भूतवत्त्वोपचारः । ननु सप्तमीविषये परे इत्युक्तम्, अतो रामधातुके विषये इत्युक्त एवाय-
मर्थो लभ्यते; कथमुपचारः क्रियत इति चेत्तत्रोच्यते ! भाविनीत्यादिकं पाठकानाम्
अपरव्युत्पत्तिविशेषार्थमुक्तं बहुप्रकारेणार्थावगमे हि पाठकानां बहुविषया व्युत्पत्तिर्जायत
इति । उपलक्ष्यते इति । गृह्यते इति फलितार्थः ॥३२४॥

समचक्षिष्ट । आचक्ष्यौ । आचक्ष्ये, आचक्षे ।

ईड स्तुतौ । ईद्वे ।

३२६. ईडीशिभ्यामिट् सधयो नंतु भूतेश्वरे ।

ईडिषे इडिध्वे । ऐड्ढ्वम् । ऐडिष्ट ।

ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे ईशिषे ईशिध्वे । आस उपवेशने ।

आस्ते । आसाञ्चक्रे । वस आच्छादने । वस्ते ।

षूङ् प्राणि गर्भविमोचने । सूते ।

३२७. सुवः कृष्णधातुके न गोविन्दः ।

सुवै सुवावहै सुवामहै । सूते लुग्विकरणस्येदं ग्रहणमिति काशिका-
लिखन दृष्ट्या स्तिपि च कृति सूतिः । सूत्रे स्तिपा निर्देशाभावात् यङ्

स्यात् । समचक्षिष्ट वर्जयामासेत्यर्थः । तथैव हिंसार्थेऽपि नादेश इति ज्ञेयम् । अचक्ष इति आदेशाभाव पक्षे आत्मपदमेव ।

अमृता०—३२६. ईडिति । से ध्वे च प्रत्यये परे ईड स्तुतौ ईश ऐश्वर्ये इत्येताभ्या-
मुत्तरे इडागमो भवति, भूतेश्वर ध्वे परे तु स न स्यात् । ऐड्ढ्वमिति भूतेश्वरध्वं-प्रत्यया-
न्तत्वान्नेट् । षात्परस्येत्यादिना तवर्गस्य टवर्गत्वम् । इह कृष्णधातुके स्वतएव तस्य
सिद्धत्वात् । आस—आध्वं आस्त आसिष्ट । आसाञ्चक्र इति—अयासदयेभ्य इत्याम् । वस-
वस्से वध्वे । अस्य तु न सङ्गर्षणः, वदसाविति वदः साहचर्येण तस्य विधानात् । तेन
वस्यते ।

अमृता०—३२७. सुव इति । कृष्णधातुके षूङ् धातो गोविन्दो न भवति । पृथु
कृष्णधातुके प्राप्ते गोविन्दे प्रतिषेधोऽयम् । कृष्णधातुक इति किम्-सोता सोष्यते । सुवइति
खत्वदादेरेव गोविन्द निषेधः क्रियते नतु दिवादे वा, तत्र तु सत्यपि कृष्णधातुके
विकरणेन व्यवधानात् । तदेवान्न काशिका लिखनेन द्रढयति—सूतेरित्यदि ग्रन्थेन । किञ्च

बाल०—वर्ज । वर्जनेऽर्थे ख्यात्रादेशो न भवति । समचक्षिष्टेति वर्जनमात्रार्थः ।
आचक्षे इति आदेशाभावपक्षे ॥३२५॥

बाल०—ईडीशः । सध्वोः परयोः ईडीशिभ्यामुत्तरे इड् भवति, भूतेश्वरे तु परे इड्
न भवति । ऐड्ढ्व मिति भूतेश्वर ध्वम् 'षात् परस्येत्यादिना धस्य ढत्वम् । आसाञ्चक्रे
इति 'अयासदनेभ्य आमधोक्षजे' इत्यनेनाम् ॥३२६॥

बाल०—सुवः । व्यक्तार्थमेतत् । सुवै इति गोविन्दाभावे उव् । कृष्णधातुकेऽपि
गोविन्दो भवतीति दर्शयितुं काशिकालिखनं प्रमाणयन्नाह सूतेरिति । काशिकालिखने
लुग्विकरणस्येयि अदादेरित्यर्थः । शिवस्य कृष्णधातुकत्वम् श्रुतिपा निर्देशमविधाय
तत्फलमाह सूत्र इति श्रुतिपा धातुनिर्देशे कृते तु केवलस्य सूत्रातोर्ग्रहणं स्यादतः सोपूति